

Ռ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ
ՔԱՄԱՆԱԿԱԿԻՉ ԹՈՒՐԿ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Р. Г. СААКЯН

АНТИНАУЧНОЕ ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ СОВЕТСКО-
ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ
ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН

1964

3(56)
U-15
h21

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ

Ռ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒՄԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐԿ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

168

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1964

Աշխատությունը նվիրված է հետպատերազմյան տարիներին թուրքիայում, ինչպես և ԱՄՆ-ում լույս տեսած թուրք հեղինակների՝ պատմաբանների, քաղաքական, պետական ու ազգամական գործիչների այն աշխատությունների վերլուծությանը, որոնցում զգալի տեղ է հատկացված սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության հարցերին:

Հրատարակված դիվանագիտական փաստաթղթերի, արխիվային և այլ նյութերի հիման վրա ցույց է արվում, որ ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության հիմնական հարցերը լուսարանվում են միտումնավոր ձևով, հակադիտական դիրքերից, խեղաթյուրվում է թուրքիայի նկատմամբ սովետական Միության վարած քաղաքականությունը:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ժամանակակից թուրքիայում պատմագրությունը, ինչպես և նախկինում, փաստորեն ամբողջովին պաշտոնական է: Կապիտալիստական և ոչ մի երկրում պատմագրությունը չի կրում այնպիսի մինչև վերջը պաշտոնական բնույթ, ինչպես թուրքիայում, որտեղ լույս տեսնող պատմագիտական ողջ գրականությունը սերտորեն առնչվում է կառավարող շրջանների վարած քաղաքականության հետ: Հայտնի է, որ թուրքական պետության ղեկավար Քեմալ Աթաթյուրքի նախաձեռնությամբ և նրա անմիջական հսկողության տակ 1930-ական թվականներին ստեղծված «Թուրքիայի պատմությունը»՝ «Քարիհը»¹ հիմնականում կրկնում է թուրքիայի ժողովրդահանրապետական կուսակցության երկրորդ համագումարում (1927 թ. հոկտեմբերին) Քեմալի արտասանած ճառը², որտեղ միտումնավոր կերպով անտեսված են բազմաթիվ պատմական փաստեր, իսկ բերված նյութը որոշակիորեն նպատակ է հետապնդում «հիմնավորել» ու արդարացնել թուրքական կառավարող շրջանների ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը՝ Քեմալական թուրքիայի պաշտոնական այս առաջին հրատարակություններում անցկացվող ուսուցչական, մոլի շո-

¹ *Şe'û Tarih*, IV. Türkiye Cumhuriyeti, İstanbul, 1934.

² Nutuk. Gazi Mustafa Kemal tarafından Gümhuriyet Halk Fırkasının 15—20 Teşrinievele 1927 tarihleri arasında toplanan İkinci Büyük Kongresinde söylenmiştir. Cilt I, 1919. Cilt II, 1920—1927. Cilt III, Vesikalar. 2-րդ հրատ. Kemal Atatürk. Nutuk. Cilt I, 1919—1920. Cilt II, 1920—1927. Cilt III, Vesikalar. İstanbul, 1961. Ռուս. հրատ. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, 1919—1927, тт. I—IV. Соцэкгиз, М., 1929—1934.

վինիստառ կան դաղափարները՝ թուրք ազգի «առանձնահատուկ» դերի ընդդոմը, թուրքիային հարևան մի շարք ժողովուրդների բազմադարյան պատմության նենգափոխումը, թուրքերին որպես համաշխարհային քաղաքակրթության նախահայհայտության են գտել նաև հետպատերազմյան տարիներին թուրքիայում լույս տեսած պատմական ու քաղաքական գրականության մեջ: «Թարիհի» ոգով գրված թուրքական հանրապետության պատմության բազմաթիվ դասագրքերը՝ որոնք լույս են տեսել գերազանցապես 1948—1960 թվականներին, նույնպես կոչված են գունազարդելու, իդեալիստացնելու թուրքիայի պատմությունը, մինչև վերջը արդարացնելու երկրի ղեկավար շրջանների հետադիմական քաղաքականությունը:

Ժամանակակից թուրք պատմագրության հատկանշական կողմերից մեկը նրա բացահայտ նացիոնալիստական ուղղությունն է, նրա շովինիստական, պանթուրքական ոգին: Թուրքիայի հանրապետական շրջանի պատմությունը լուսաբանող գրքերն բոլոր աշխատություններում (հատկապես «Թուրքիայի պատմության ընկերություն» հրատարակություններում) հարյուրավոր էջեր, հատուկ գլուխներ են նվիրված պանթուրքիզմի գովքին, նրա «կենսունակությանն» ու «պատմական դերին»:

Թուրքիայի պատմությամբ զբաղվող արևմտքի և, հատկապես, ԱՄՆ-ի բուրժուական հեղինակները ևս հատուկ ուշադրություն են դարձնում պանթուրքիզմի գաղափարախոսությանը և թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ նրա խաղացած դերին: Եվ դա պատահական չէ: Հիմնականում հակասովետական բովանդակություն պարունակող պանթուրքիզմը ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանների կողմից դիտվում է, որպես հակասովետական ազդեցիկ հրահրման կարևորագույն միջոցներից մեկը: Տակավին վերջերս, ԱՄՆ-ի արտաքին ազդեցիկ քաղաքականության ամենահետևողական պաշտպաններից մեկի՝ Մենդերեսի կառավարության թույլտվությամբ,

ՍՍՌՄ-ից տերիտորիաներ հափշտակելու նշանաբանով պանթուրքական համաժողովներ էին գումարվում:

Պանթուրքիզմը լայն տարածում ունի նաև ներկայիս թուրքիայում, Քայր-Մենդերեսի խմբի քաղաքական կրախից հետո: Այսպես, Իզմիրում լույս տեսնող «Ազալիթ» («Արգարություն») թերթը 1964 թվականի փետրվարի համարներից մեկում կոչ էր անում «ազատագրել» Ղրիմը, թուրքմենիան, Ադրբեջանը և մի քանի այլ սովետական հանրապետություններ: Իսկ Անկարայում հրատարակված «Իթիլ-Ուրալի պրոբլեմը և սովետական իմպերիալիզմը» խորագրեր կրող գրքում, որը պատկանում է թուրք ժուռնալիստ Ալի Աբբըշի գրքչին, հեղինակը հարց է բարձրացնում, թե արդյո՞ք Իթիլից (այսինքն Վոլգայից—Ռ. Ս.) այն կողմն ընկած հողերը պետք է պատկանեն Սովետական Միությանը և գալիս այն եզրակացության, որ ժամանակն է «ազատագրել» այդ տերիտորիաները և դրանք վերադարձնել երբեմնի Օսմանյան կայսրությանը³:

Ահա, օրինակ, ինչպես է գնահատում պանթուրքիզմի դերն անցյալում և ապագայի նրա հեռանկարները ամերիկյան գնդապետ Հոստլերը՝ իր ամբողջովին թուրքասիրական ոգով գրված «Թուրքիզմը և Սովետները» վերնագրեր կրող գրքի առաջաբանում.

«Թուրքական հանրապետության մեջ,—գրում է նա,— նացիոնալիզմը կազմում է նրա ստրուկտուրայի, կառուցվածքի և ընթացիկ քաղաքականության հատկանշական գիծը: Պատերազմի և հեղափոխական վերափոխումների ժամանակ, 20-րդ դարում, թուրքական քաղաքականությունը պատմականորեն ընթացել է պանթուրքիզմի ուղղությամբ: Այն երիտթուրքերի քաղաքականությունն էր առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և 1917 թվականի ռուսական հեղափոխությունից հետո, էնվեր փաշայի քաղաքականությունը՝ 1921—22 թվականներին թուրքաստանում նրա ձեռնարկած

³ Տե՛ս «Литературная газета», 13.И. 1964.

ավանտյուրայի շրջանում: Նույն տենդենցները նկատելի դարձան Թուրքիայում 1941—43 թթ.⁴ Սովետական Միության վրա դերմանացիների հարձակման ժամանակ:

«Վերը բերված փաստերը,—շարունակում է հեղինակը,—հաստատում են այն պնդումը, որ երրորդ համաշխարհային պատերազմի ժազման, կամ սառը պատերազմի ինտենսիվացման, կամ էլ ՍՍՄԲ-ում ներքին խռովությունների զեպրում, որոնք կարող են առաջ բերել սովետական պետության մասնատում, թուրքական նացիոնալիզմը (հատկապես թուրքական նացիոնալիզմի պանթուրքական տարատեսակը) կունենա իր ազդեցությունը Թուրքական հանրապետության քաղաքականության և Սովետական Միությունում բնակվող քաղաքականապես զարգացած թուրքալեզու ժողովուրդների գործողությունների վրա»⁴:

Թուրք պատմագրության մեջ աչքի է զարնում նրա հակասովետական, թշնամական ոգին և սրա հետ կապված պատմական այն փաստերի նենդափոխումը, որոնք թեկուզ ամենավաղ չափով կարող են վեր հանել Սովետական Միության իրական, ճշմարտացի քաղաքականությունը արևելքի երկրների, մասնավորապես Թուրքիայի նկատմամբ:

Թուրք հեղինակները՝ պատմաբանները, պետական ու ուղղմական գործիչները, մամուլի տեսաբանները իրենց գրքերում թաքցնում են ընթերցողներից բոլոր այն փաստերը, որոնք վերաբերում են Թուրքիայի ազգային-ազատագրական պատերազմի տարիներին Սովետական Ռուսաստանի կողմից թուրք ժողովրդին ցույց տրված նյութական ու բարոյական մեծ օգնությանը, որը կարևորագույն գործոն հանդիսացավ թուրք ժողովրդի հակահայերիախոստական պայքարի հաղթանակի համար: Իսկ այդ օգնության մասին հիշատակող հեղինակները հալածվում են թուրքական կառավարության կողմից: Այսպես, 1952 թվականին Անկարայի համալսարանի մի խումբ առաջադեմ պրոֆեսորներ գատի տրվեցին լոկ այն բա-

⁴ Charles Warren Hostler, The Turkism and the Soviets. London, 1957, p. 3,

նի համար, որ նրանք իրենց դասախոսություններում հիշատակել էին ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին Սովետական Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցույց տրված օգնության մասին⁵:

Վերջին ժամանակներս թուրքական մամուլի էջերում հանդես եկած առանձին ժուռնալիստներ բավականին համարձակ ձևով քննադատում են կառավարող շրջանների կողմից նախկինում ու ներկայումս տարվող այն կուրսը, որը նպատակ ունի հասարակայնությունից թաքցնել ճշմարտությունը սովետական երկրի մասին: Այսպես, թուրք ժուռնալիստ Մեհմեդ Քեմալը «Վաթան» թերթում զետեղված «Դժվարություններ՝ արտաքին քաղաքականության զարգացման մեջ» վերնագրով հոդվածում գրում է հետևյալը.

«Պաշտոնական պրոպագանդան, որը մեծ ծախսեր է պահանջում, ավելի քան 30-ամյա մի ժամանակաշրջանի ընթացքում ամեն կերպ ձգտում է թույլ շտալ մեր մամուլում կոնկրետ տեղեկություններ՝ Սովետական Ռուսաստանի մասին: Այդպիսի տեղեկություններ ստանալու ցանկությունը նրանց կողմից դիտվում է գրեթե որպես կոմունիզմի տարածում Թուրքիայում»⁶:

Թուրք պատմագրության մեջ վերջին շրջանում նկատելի է մի այլ տենդենց, որը նույնպես ընդգծում է թուրք պատմաբանների աշխատությունների հակասովետական ուղղվածությունը: Դա թուրք հեղինակների գործերի հրատարակումն է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, մի երկրում, որը գլխավորում է իմպերիալիստական լագերը և հակասովետական ողջ զաղափարախոսությունը: Այս հանգամանքը ևս իր կնիքն է դնում թուրք հեղինակների աշխատությունների ուղղության վրա:

Այսպիսով, ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ գերիշխող ազգատյաց, ռասայական ու շովինիստական գա-

⁵ «Ե՛» „Краткие сообщения Института востоковедения“, 1952, IV, стр. 66.

⁶ „Vatan“, 4.II. 1963.

դափարները, որոնք նա ժառանգել է սովետական պատմագրությունից, հնարավորություն չեն տալիս գիտական անաչառությամբ հետազոտելու թուրքիայի պատմության հետ կապված հարցերը, այդ թվում և սովետա-թուրքական հարաբերությունները, որոնց լուսաբանումը ժամանակակից թուրք հեղինակների կողմից, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, ընթանում է միանգամայն սխալ, արատավոր ուղիով: Հասկանալի է, որ պանթուրքական ու հակասովետական գաղափարախոսությամբ զինված թուրք պատմագրությունը ամենեվին էլ չի ձգտում որևէ կերպ նպաստելու Սովետական Միության ու թուրքիայի միջև բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու խնդրին, այլ, ընդհակառակը, խանգարում է այդ նպատակի իրականացմանը: Թուրք ժողովրդի և, հատկապես, երիտասարդ սերնդի մեջ սերմանելով հակասովետական ազդեցիվ գաղափարներ, փորձելով նրան գայթակղեցնել տերիտորիալ ձեռքբերումների և այդ ճանապարհով մեծ, շատ ընդարձակ «հայրենիքի» թուրանի ստեղծման հեռանկարներով, թուրք պատմագրությունը միաժամանակ անգնահատելի ծառայություն է մատուցում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ռազմատենչ ու հետադիմական շրջաններին, որոնք թուրքիան դիտում են, որպես հակասովետական ազդեցիկ ամենակարևոր հենակետը՝ ամբողջ Արևելքում:

Ուստի, թուրք պատմագրության սնանկ ու հակագիտական ուղղության վերհանումն ու մերկացումը մեր օրերում հրատապ անհրաժեշտություն է, ունի ակտուալ քաղաքական նշանակություն:

Ձեռնարկելով առաջադրված խնդրին, հեղինակը հավակնություն չունի ընդգրկելու սովետա-թուրքական հարաբերությունների շուրջ կեսդարյա պատմության տարբեր ժամանակահատվածների հետ անընդմեջ բոլոր հարցերը, այլ միայն հույս է տածում, որ սույն աշխատությունը ինչ-որ չափով կարող է նպաստել սովետա-թուրքական հարաբերությունների գիտական, ճշմարտացի պատմության ստեղծմանը, որ տակալին օրակարգի հարց է մնում:

ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԶԲԵԱՎՈՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո ընդունված առաջին իսկ դեկրետներում ամենայն պարզությամբ ու հստակությամբ շարադրված էին սովետական կառավարության արտաքին քաղաքականության վեհ սկզբունքները՝ մեծ ու փոքր բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարության ճանաչում միջազգային կյանքում, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հարգում, ուրիշ երկրների ներքին գործերին միջամտելու դատապարտում, տարբեր հասարակական կարգ ունեցող պետությունների միջև խաղաղ գոյակցության ճանաչում և այլն:

Հայտնի է, թե ամբողջ աշխարհում ինչպիսի հզոր արձագանք գտան սովետական արտաքին քաղաքականության՝ պատմությունը մինչ այդ անձանոթ սկզբունքները: Սովետական կառավարության առաջին արտաքին քաղաքական ելույթները՝ 1917 թվականի նոյեմբերի 8-ին ընդունված Հաշտության մասին դեկրետը, Արևելքի աշխատավոր մուսուլմաններին ուղղված Ժողկոմսովետի 1917 թվականի դեկտեմբերի 3-ի Դիմումը մեծագույն ազդեցություն ունեցան Արևելքի ճնշված ու կեղեքված ժողովուրդների գիտակցության վրա և հզոր խթան հանդիսացան նրանց ազատագրական պայքարի համար:

«Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր աշխատավոր մուսուլմաններին» դիմումի մեջ ազդարարվում էր, որ սովետական կառավարությունը վճռականորեն հրաժարվում է Արևելքի

երկրներին նկատմամբ ցարիզմի վարած դավթողական քաղաքականությունից և, մասնավորապես, Թուրքիայի բաժանման վերաբերյալ գաղտնի պայմանագրերից:

«Մենք հայտարարում ենք, — ասվում էր Դիմումի մեջ, — որ Կոստանդնուպոլիսը գրավելու մասին տապալված ցարի գաղտնի պայմանագրերը, որոնք հաստատվել էին տապալված Կերենսկու կողմից, այժմ պատռոտված ու ոչնչացված են: Ռուսաստանի հանրապետությունը և նրա կառավարությունը՝ ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը, ուրիշի հոգեբը գավթելու դեմ են: Կոստանդնուպոլիսը պետք է մնա մուսուլմանների ձեռքում»¹:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության անմիջական ազդեցության ներքո Արևելքի երկրներում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումների արտահայտություններից մեկն էլ անգլո-հունական ինտերվենցիայի դեմ Թուրքիայում ծավալված հակաիմպերիալիստական պայքարն էր, որը, ինչպես հայտնի է, ավարտվեց թուրք ժողովրդի հաղթանակով: Գաղտնիք չէ նաև, թե այդ հաղթանակն ապահովելու գործում ինչպիսի կարևոր դեր խաղաց նորաստեղծ սովետական պետության բարոյական, նյութական ու ռազմական մեծ օգնությունը:

1920 թ. ապրիլին Անկարայում գումարված Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի առաջին արտաքին քաղաքական ակտը դա ժողովի անունից նրա նախագահ Մուստաֆա Քեմալ-փաշայի ապրիլի 26-ին՝ սովետական կառավարության դեկավար վ. Ի. Լենինին ուղարկած նամակն էր: Հիշյալ նամակում քեմալական կառավարությունն առաջարկում էր դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ, համատեղ հանդես գալ իմպերիալիզմի դեմ և, միաժամանակ, Սովետական Ռուսաստանին խնդրում էր օգնել թուրք ժողովրդին՝ նրա հակաիմպերիալիստական պայքարում:

Պատասխանելով Քեմալի նամակին, Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինը 1920 թ. հունիսի 3-ի նոտայում հայտնում էր, որ սովետական կառավարությունը գոհունակությամբ ընդունում է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի առաջարկը և պատրաստ է անմիջապես հաստատել դիվանագիտական ու հյուպատոսական հարաբերություններ²:

Սովետական Ռուսաստանի ու քեմալական Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը ավելի կարևոր նշանակություն ուներ վերջինիս համար, որովհետև Անկարայի կառավարության միջազգային և ներքին գրությունը 1920 թվականի գարնանը և ամռանը շատ ծանր էր: 1920 թվականի ապրիլին կայացած Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում դաշնակից տերությունները մշակեցին Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը: Ֆրանսիան համաձայնվում էր պաշտպանել Անգլիայի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը: Երկրի ներսում տեղի ունեցան մի շարք ապստամբություններ քեմալականների դեմ, հարձակման անցավ յայպես կոչված «խալիֆաթի բանակը»: Միևնույն ժամանակ, հունական զորքերը 1920 թ. հունիսին ձեռնարկելով մեծ առաջխաղացում Անատոլիայում ու Թրակիայում գրավեցին Ադրիանապոլիսը, Բրուսան, Բալըքեսիրը, էրեզլին, Թեքիրդաղը, Ուշաքը և մի քանի այլ քաղաքներ: 1920 թվականի օգոստոսի 10-ին սովետական կառավարությունը հարկադրված էր Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և մյուս տերությունների հետ ստորագրել Սևրի դաշնագիրը, որով Արևելյան Թրակիան Ադրիանապոլսի հետ, ինչպես նաև Իզմիրի շրջանը, անցնում էին Հունաստանին, Մոսուլը՝ Անգլիային, սիրիական սահմանին հարող տերիտորիան՝ Ֆրանսիային և այլն: Կապիտուլյացիաների ռեժիմը մնում էր անձեռնմխելի, նեղուցները տրվում էին միջազգային հանձնաժողովի կառավարմանը՝ համարվելով բաց բոլոր երկրների

¹ „Документы внешней политики СССР“, т. I, Госполитиздат, 1957, стр. 35.

² Մանրամասը տե՛ս նույն տեղում, Կ. 3, էջ 555:

առևտրական և ազգամական նավերի համար, ինչպես խաղաղ, այնպես էլ պատերազմի ժամանակ, թուրքիային արգելվում էր կոնցեսիաներ տալ առանց ղաշնակիցների հատուկ ֆինանսական հանձնաժողովի թույլտվության և այլն:

Հասկանալի է, որ նման պայմաններում, երբ թուրքիան լրիվ մեկուսացված էր և պետականությունը կորցնելու վտանգի առջև կանգնած, Սովետական Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական կապեր հաստատելու հնարավորությունն իսկ նրա համար բարոյական մեծ աջակցություն էր:

Ինչպես է լուսաբանվում սովետա-թուրքական հարաբերությունների հաստատման ժամանակաշրջանի պատմությունը թուրք հեղինակների կողմից:

Պետք է ասել, որ պատմության կեղծարարությունը ըսկըսվում է հենց այստեղից: Նենգափոխելով փաստերը, պատմական իրականությունը, անտեսելով այն ժամանակ ստեղծված իրադրությունը և վերահիշյալ դիվանագիտական փաստաթղթերը, թուրք պատմաբանները գործն այնպես են ներկայացնում, թե իբր միայն Սովետական Ռուսաստանն էր ձգտում դիվանագիտական հարաբերություններ և բարեկամական կապեր հաստատել թուրքիայի հետ, իսկ վերջինիս մեծագույն շահագրգռվածություն մասին ոչ մի խոսք չեն ասում: Այսպես, օրինակ, Քեմալ Քարիաթը թուրքիայի քաղաքականությունը նվիրված գրքում (որը լույս է տեսել 1959 թվականին Վաշինգտոնում) անդրադառնալով Մուստաֆա Քեմալի վերահիշյալ նամակին, գրում է.

«Սովետները տեսան, թե ինչպիսի օգուտ կարող են ստանալ թուրքիայի հետ համագործակցելուց: Հարավում բարեկամական թուրքիայի առկայությունը կուժեղացնեք Սովետների հարավային թևը»³: Իսկ թե ի՞նչ նշանակություն ունեք թուրքիայի համար ազգային-ազատագրական պայքարի դրժվարին այդ պահին ցարական Ռուսաստանի փոխարեն հյուսիսում բարեկամական Սովետական Ռուսաստանի առկայությունը, հեղինակը լռության է մատնում:

³ Kemal H. Karpat, Turkey's politics. Washington, 1959, p. 349.

Պատմական իրականությունը ավելի կոպիտ ձևով է խեղաթյուրում Սովետական Ռուսաստանում քեմալական թուրքիայի առաջին դեսպան, գեներալ Ալի Ֆուաթ Ջերեսոյը՝ իր «Մոսկովյան հուշերում»:

Նոսելով 1920 թվականի օգոստոսի Մոսկվայի բանակցություններին⁴ ժամանակ լենինի կողմից թուրքական պատվիրակության ընդունելության մասին, նա գրում է, որ բուլղարիայի ղեկավարները ցարական կառավարության քաղաքականությունից շտաբբերվող իմպերիալիստական քաղաքականություն էին վարում⁵:

Շարունակելով կեղծել պատմական իրականությունը, հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ 1921 թվականի սկզբին «ռուսները խիստ կարիք ունեին թուրքիայի օգնության՝ երկրի ներսում իրենց իշխանությունը ամրապնդելու համար»⁶:

Նման միտումնավոր, անհիմն պնդումները նպատակ ունեն ժխտել թուրքիայի շահագրգռվածությունը Սովետական Ռուսաստանի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու գործում, նսեմացնել վերջինիս կողմից թուրք ժողովրդին ցույց տրված օգնության և աջակցության կարևոր նշանակությունը: Բավական է ամենահամառոտ կերպով վերհիշել պատմական կոնկրետ իրադրությունը, համոզվելու հա-

⁴ Թուրք հեղինակները միաբերան գտնում են, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարության զբաղված զիբբի պատճառով էր, որ կողմերը համաձայնության չեկան և բանակցությունները ձախողվեցին: Իբրևհանում, սակայն, պայմանագրի ստորագրմանը խոչընդոտեցին քեմալականները, որոնք այդ ժամանակ պատրաստվում էին և շուտով՝ 1920 թ. աշնանը փորձեցին իրականացնել Անդրկովկասի և, գլխավորապես, Հայաստանի նկատմամբ ծրագրած իրենց զավթողական պլանները: St' u Enver Behnan Şapolyo, Türkiye Cümhuriyeti tarihi. İstanbul, 1954, s. 78; Prof. Enver Ziya Karal, Türkiye Cümhuriyeti tarihi (1918—1953), İstanbul, 1958, s. 109; Mükerrerem Kâmil Su ve Kâmil Su, Türkiye Cümhuriyeti tarihi, İstanbul, 1957, s. 78.

⁵ General Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları (21.XI. 1920—2.VI.1922). İstanbul, 1955, s. 74.

⁶ Նույն աեղում, էջ 114—115:

մար այն բանում, որ քեմալական թուրքիան բոլորովին ի վիճակի չէր օգնել Ռուսաստանին և այն էլ՝ նրա «ներքին դրությունն ամրապնդելու» գործում:

1921 թվականի սկզբներին Սովետական Ռուսաստանը հիմնականում ավարտել էր հակահեղափոխական ներքին ուժերի ու ինտերվենտների ջախջախումը և հաղթանակած դուրս եկել քաղաքացիական պատերազմից: Սովետական իշխանությունը հաստատվել էր ամբողջ Անդրկովկասում: Միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանն արդեն ձեռք էր բերել նկատելի հաջողություններ. դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել իրեն հարևան երկրների (այդ թվում հարավային հարևանների՝ Իրանի ու Ավղանստանի) հետ, բանակցությունների մեջ մտել արևմտյան մի շարք տերությունների հետ: Հաշվի նստելով իրականության հետ, կապիտալիստական աշխարհի ամենագորեղ տերությունը՝ Անգլիան ստիպված եղավ փոխել իր քաղաքականությունը Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ. 1921 թվականի մարտի 16-ին Լոնդոնում ստորագրվեց անգլո-սովետական առևտրական պայմանագիրը և այլն:

Ինչ վերաբերում է թուրքիային, վերջինս իրոք շատ դժվարին վիճակում էր գտնվում և դեռ պետք է կենաց ու մահվան կռիվ մղեր՝ իր ինքնուրույն գոյության իրավունքը նրվաճելու համար: Այս շրջանում թուրքիան կատարյալ մեկուսացման մեջ էր, իսկ Անգլիայի կողմից լավ զինված հունական բանակը ընդհուպ մոտեցել էր Անկարային: Կառավարական հիմնարկների մի մասը տեղափոխվել էր Կասսերի: Քեմալականների ներքին վիճակը բավականին խախտտ էր, հատկապես Ազգային մեծ ժողովում, որտեղ հոգևորականությունը հարձակումներ էր սկսել Քեմալի դեմ՝ վերջինիս մեղադրելով «շարիաթի» խախտումների մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք, փաստերը վկայում են այն մասին, որ այդ շրջանում ինքը թուրքիան աջակցության կարիք ուներ՝ իր ներքին ու միջազգային դրությունն ամրապնդելու և հակաիմպերիալիստական պայքարը շարունակելու համար:

Հարկ է նշել, որ հարցին նման միակողմանի գնահատական է տրվել տակավին 1930-ական թվականների սկզբին լույս տեսած թուրքիայի առաջին պաշտոնական հրատարակության՝ «Թարիհի» էջերում, որտեղ միանգամայն անտեսվում է թուրքիայի շահագրգռվածությունը սովետական օգնության մեջ. «Հենց Սովետական հանրապետության ընդհանուր քաղաքականությունը, նրա շահերն էին պահանջում նպաստել և նույնիսկ աջակցություն ցույց տալ ազատության և անկախության համար մղվող թուրքական շարժմանը»⁷:

Քննարկենք այս հարցը հանգամանորեն, քանի որ վերոհիշյալ փաստարկը, որ իբր միայն Սովետական Ռուսաստանն էր ձգտում մերձենալ թուրքիայի հետ և «շահագրգռված էր» վերջինիս օգնել, հաճախ է մեջ բերվում 1921 թվականի մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի կապակցությամբ:

Ինչպես հայտնի է, Սովետական Ռուսաստանի և քեմալական թուրքիայի միջև կնքված առաջին քաղաքական պայմանագիրը 1921 թվականի մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրված պայմանագիրն էր: Անհերքելի է այն վճռական նրշանակությունը, որ հիշյալ պայմանագիրն ունեցավ թուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքի համար, նրա հաղթական վախճանի գործում: Սովետական Ռուսաստանի հետ կնքված այդ պայմանագիրը քեմալական թուրքիային դուրս բերեց արտաքին քաղաքական լրիվ մեկուսացումից: Այն իսկապես առաջին իրավահավասար պայմանագիրն էր, որ երբևիցե թուրքիան կնքել էր որևէ մեծ տերության հետ: Մոսկվայի պայմանագրով Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը մեծահոգի կերպով հրաժարվեց բոլոր այն հատուկ արտոնություններից ու կապիտուլյացիաներից, որոնցից օգտվում էր ցարական Ռուսաստանը (հողված 7-րդ): Պայմանագրի 6-րդ հոդվածի համաձայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը թուրքիային ազատում էր զրա-

⁷ Tarih, cilt IV. Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul, 1934, s. 61.

մական և բոլոր այն պարտավորություններից, որոնք բխում էին Թուրքիայի և ցարական կառավարության միջև նախկինում կնքված միջազգային փաստաթղթերից⁸: Բացի այդ, ընդառաջելով քեմալական ղեկավարների խնդրանքներին, սովետական կառավարությունը համաձայնվեց Թուրքիային անվերադարձ կերպով հատկացնել տաս միլիոն ոսկի ուրբուլչափով ֆինանսական օգնություն, ինչպես նաև զենք⁹:

Իր ժամանակին թուրք ղեկավար գործիչները, քեմալական մամուլը բարձր գնահատական են տվել 1921 թվականի պայմանագրին, ընդգծել են Թուրքիայի համար նրա ունեցած առաջնակարգ նշանակությունը: Մուստաֆա Քեմալը 1921 թվականի հունիսի 27-ին արտասանած իր ճառում հետևյալ կերպ է գնահատել հիշյալ պայմանագիրը. «1921 թվականի մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագիրը զերժ է ինքնակալությանը և արիստոկրատիային հատուկ իմպերիալիստական բուլդոզ ձգտումներից... Ինչ վերաբերում է մեզ, մենք այդ պայմանագրին մեծ նշանակություն ենք տալիս...»¹⁰: Պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո Թուրքիայից ստացված հաղորդումներից մեկում ասվում էր, որ սովետա-թուրքական պայմանագիրը մեծ խանդավառություն է առաջ բերել ամբողջ երկրում: «Ընդհանուրի ուշադրությունը կենտրոնացված է սուս-թուրքական պայմանագրի վրա: Պաշտոնական և մասնավոր հրատարակությունները միահամուռ կերպով ողջունում են այդ պայմանագիրը և հավատացնում, որ միայն զրանումն է թուրք ժողովրդի փրկությունը»¹¹:

⁸ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 599.

⁹ 1921 թվականի ընթացքում Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Թուրքիային տրամադրեց 33.275 հրացան, 57.986.000 փամփուշտ, 327 զնդացիք, 54 թնդանոթ, 129.479 արկ, 1500 սուր, 20 հազար հակազոզ և մեծ քանակությամբ սազմական այլ սպառազինություն, այդ թվում ծովային երկու կործանիչ: Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. II, стр. 675.

¹⁰ АВП СССР, ф. 132, оп. 4, п. 66, л. 65, лл. 13—15. Տե՛ս «Международная жизнь», 1963, № 11, стр. 150.

¹¹ Տե՛ս «Правда», 29.III. 1921.

Այժմ, մի քանի տասնամյակ անց, թուրք պատմաբանները, անտեսելով փաստերը, ժխտում են պայմանագրի կարեւորությունը Թուրքիայի համար, օւրանում են բարոյական, նշուխական ու սաղմական այն մեծ օգնությունը, որ Թուրքիան ստացավ ազգային-ազատագրական պայքարի ամենածանր օրերին:

Սակայն ոչ բոլոր թուրք հեղինակներն են գնում փաստերի բացահայտ նենգափոխման ուղիով: Կան պատմաբաններ, որոնք «յուրովի» են ազավազում պատմական իրականությունը, այն է՝ խոստովանելով հանդերձ Սովետական Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցույց տրված օգնությունը, ժխտում են այդ օգնության անշահախնդիր բնույթը, փորձում են այն կապել Սովետների «հեռուն գնացող իմպերիալիստական նպատակների», Թուրքիայում «կոմունիզմ հաստատելու» երեակաչական պլանների հետ և այլն: Այսպես, վերջերս լույս տեսած «Թուրքիայի քաղաքական պատմությունը 1700-ից մինչև 1958 թվականը» վերնագրով գրքում, որը, ի դեպ, գրված է հատուկ նպատակով՝ Թուրքիայի զինվորական զրպրոցներից մեկի ունկնդիրների համար, հեղինակը՝ Փահսին Յունալը գրում է, որ «երբ սուսները Թուրքիայի ազգային շարժմանը օգնություն խոստացան և այդ առաջարկը հետագայում մի քանի անգամ կրկնեցին», Մուստաֆա Քեմալը երկար մտածեց, թե նրանք ի՞նչ նպատակով են օգնություն առաջարկում: «Նպատակը մեկն էր,— եզրակացնում է հեղինակը,— կրկնել Հունբիար-Բսբիեսիի պայմանագիրը, այսինքն՝ թուրքերին վերցնել իրենց հովանավորության տակ և կոմունիզմը տարածել Անատոլիայում»¹²:

Նախ, ոչ թե Սովետական Ռուսաստանն է իր օգնությունը Թուրքիայի վրին փաթաթել, ինչպես փորձում է ներկայացնել հեղինակը, այլ ինքը՝ Անկարայի կառավարությունն է Մուստաֆա Քեմալի և մյուս թուրք ղեկավար գործիչների բերանով բազմիցս օգնություն խնդրել Սովետական Ռուսաս-

¹² Tahsin Ünal, 1700 den 1958e kadar Türk siyasi tarih. Ankara, 1958, s. 260.

տանից: Ահա թե ինչ էր գրում Քեմալը 1920 թվականի ապրիլի 26-ին Վ. Ի. Լենինին ուղարկած նամակում:

«...Մենք Սովետական Ռուսաստանից խնդրում ենք առաջնահերթ օգնություն կարգով մեզ տրամադրել հինգ միլիոն թուրքական լիրա ոսկով, զենք ու սազմամթերք, որոնց շահերը կորոշվեն բանակցությունների ժամանակ և, բացի դրանից, ռազմա-տեխնիկական որոշ միջոցներ ու սանիտարական ապրանքներ, ինչպես նաև պարեն՝ մեր զորքերի համար»¹³: Վ. Ի. Լենինին հասցեագրված Քեմալի մի այլ նամակում (1922 թվականի ապրիլի 10-ին) վերջինս, նշելով այն փաստը, որ «Ռուսաստանը Թուրքիային բազմիցս օգնություն է ցույց տվել», ՌՍՖՍՌ կառավարությունից խնդրում էր աջակցել դժվարին կացություն մեջ գտնվող Թուրքիային. «Շն հույս եմ տածում, — գրում էր Քեմալը, — որ այդ օգնությունը մեզ չի մերժվի և ցույց կտրվի՝ հաշվի առնելով այն իրադրությունը, որի մեջ մենք ներկայումս գտնվում ենք»¹⁴:

Իսկ քանի՞ անգամ է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը իր արտաքին գործերի մինիստրի միջոցով օգնություն խնդրել: Բերենք մի օրինակ: Տակավին Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից առաջ, 1921 թվականի հունվարի 30-ի նոտայում Անկարայի կառավարությունը, ընդունելով, որ իր միջազգային դրությունը մնում է անփոփոխ, այսինքն առաջվա պես ծանր, խնդրում էր Սովետական Ռուսաստանից «տրամադրել բոլոր հնարավոր նյութական միջոցները, որպեսզի Թուրքիան կարողանա ետ մղել իր դեմ ձեռնարկվող նոր հարձակումները...»¹⁵:

Մակայն, ինչո՞ւ, այնուամենայնիվ, Թուրքիան ընդունեց Սովետական Ռուսաստանի «օգնությունը, չէ՞ որ, ինչպես փորձում է «հաստատել» հեղինակը, «Մուստաֆա Քեմալը

այն կարծիքին էր, թե իբր «կոմունիստական Ռուսաստանը ցարական Ռուսաստանի նման իմպերիալիստ է»: Այստեղ արդեն հեղինակը ստիպված է խոստովանել, որ Թուրքիան այդ քայլին դիմեց ազատագրական պայքարը շահելու համար անհրաժեշտ դրամը և սպառազինությունը ապահովելու նպատակով»¹⁶:

Քեմալի կարծիքներին այդքան մտտիկից ծանոթ թուրք հեղինակին պետք է, որ հայտնի լինեին տարբեր ժամանակներում Քեմալի արված հայտարարությունները՝ սովետական օգնության վերաբերյալ: Այսպես, սովետական դիվանագիտական ներկայացուցիչները հետ 1922 թվականին տեղի ունեցած դրույցի ժամանակ նա հետևյալ զնահատականն է տվել. «Մենք խորապես երախտապարտ ենք ձեր կառավարությանը և Լենինին նրանց անշահախնդրության համար: Գուր օգնում եք, շպահանջելով մեր կողմից հնազանդություն, չկապելով այդ օգնությունը որևէ կարգի քաղաքական պարտավորությունների հետ»¹⁷ (ընդգծումը մերն է — Ռ. Ս.):

Սովետական Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցույց տրված նյութական ու բարոյական անշահախնդիր օգնությունն այնքան ակնհայտ է, անժխտելի, որ այդ մասին շեն կարող չխոստովանել նույնիսկ ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված օտարերկրյա հեղինակները՝ հակասովետական ոգով գրված իրենց աշխատություններում: Այդ մասին կարելի է բազմաթիվ փաստեր բերել, սկսած անզխական հայտնի պատմաբան Ա. Թոյնբրից, սակայն բավարարվենք միայն երեքով: Ամերիկյան պրոֆեսոր է. Բիսբին, որը երկար տարիներ դասավանդել է Թուրքիայում և քաջ ծանոթ է այդ երկրի պատմությանը, գրում է. «Սկսած 1920 թվականից, Սովետական Ռուսաստանը Թուրքիայի միակ բարեկամն էր, միակ երկիրը, որը դրամով և սպառազինությամբ օգնեց թուրքական ազգային-ազատագրական պատերազ-

¹³ АВР СССР, ф. 132, оп. 3, п. 2, д. 1, л. 11. Տե՛ս «Международная жизнь», 1963, № 11, стр. 148.

¹⁴ АВР СССР, ф. 04, оп. 39, п. 233, д. 53025, л. 1. Տե՛ս «Международная жизнь», 1963, № 11, стр. 157.

¹⁵ «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 470.

¹⁶ Tahsin Ünal, s. 261.

¹⁷ Տե՛ս «Международная жизнь», 1960, № 8, стр. 116.

մին»¹⁸: Անգլիական հեղինակներից մեկը Թուրքիային նվիրված իր աշխատությունն մեջ խոսելով ազգային-ազատագրական շարժման դժվարին օրերի մասին, նշում է հետևյալը. «Ամբողջ այս ժամանակամիջոցում... Ռուսաստանը միակ ազգն էր, որն օգնեց ու քաջակերեց Թուրքիային»¹⁹: Իսկ Զորջ Վաշինգտոնի անվան համալսարանի դասախոս Վիլյամ Սպենսերը, ընդգծելով այն փաստը, որ սովետական պետությունը «առաջինն էր, որը ճանաչեց Քեմալի կառավարությունը, որպես Թուրքիայի միակ օրինական իշխանություն», ավելացնում է. «Սովետական Ռուսաստանից ստացված նյութերը օգնեցին ազգայնականներին հույների դեմ պայքարելու»²⁰:

Ընդհանրապես, պետք է նշել, որ 1921 թվականի պայմանագրի կնքման հարցում Թուրքիայի շահագրգռվածությունն անտեսելու և, ընդհակառակը, Սովետական Ռուսաստանի համար նրա ունեցած նշանակությունը գերազնահատելու ձգտումն այնքան մեծ է թուրք հեղինակների մոտ, որ նրանք կանգ չեն առնում պատմական փաստերը բացահայտորեն կեղծելու առաջ: Պրոֆեսոր Էնվեր Զիյա Կարալը, օրինակ, պնդում է, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը չէր շտապում 1921 թ. պայմանագիրը կնքել, սպասելով իրադարձությունների զարգացմանը՝ Ազգային մեծ ժողովի ուժերի վերաբերյալ պատկերացում ստանալու համար:

«1921 թվականի Մոսկվայի պայմանագիրը,—գրում է այնուհետև Կարալը,—ստորագրվեց արևելքում հայերի, իսկ արևմուտքում՝ Ինոնյուի առաջին ճակատամարտում հույների դեմ տարած հաղթանակների, ինչպես նաև Անտանտի պետությունների կողմից Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը կոնգոնի կոնֆերանս հրավիրելու հետևանքով»²¹:

¹⁸ Bisbee Eleanor, The New Turks, Pioneers of the Republic, 1920—1950. Philadelphia, 1951, p. 158.

¹⁹ Irfan Orga, Phoenix ascendant. The Rise of modern Turkey. London, 1953, p. 98.

²⁰ William Srenser, Political Evolution in the Middle East. Philadelphia and New York, 1962, p. 62.

²¹ Prof. Enver Ziya Karal, Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1953). Istanbul, 1958, s. 109.

Այսպես, ուրեմն, հեղինակի կարծիքով, վերոհիշյալ դեպքերի ազդեցությունն տակ էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը կնքեց 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագիրը: Թվում է, թե թուրքական հանրապետության պատմության մասնագետ թուրք պրոֆեսորին պետք է, որ ծանոթ լինեին այդ պատմության սկզբնավորման շրջանի հայտնի փաստերը: Մնում է եզրակացնել միայն, որ նա գիտակցորեն սրբազրում է պատմական փաստերը, աղավաղում դրանք՝ ծառայեցնելով իր նպատակներին: Իսկ նպատակն ավելի քան պարզ է. ամեն կերպ գունազարդել Թուրքիայում ստեղծված դրությունը, նույնիսկ այն շրջանում նրան ներկայացնել մեծ ուժի տեր մի պետություն, որի հետ հաշվի էին նստում արևմուտքի հզոր տերությունները և դրանով իսկ ժխտել Մոսկվայի պայմանագրի նշանակությունը Թուրքիայի համար, ցույց տալ, որ Թուրքիան դրա կարիքը չունի:

Անդրադառնանք հեղինակի «փաստարկներին» առանձին-առանձին: Մի՞թե Հայաստանի դեմ Թուրքիայի տարած հաղթանակը Անկարայի կառավարության ուժի ապացույց էր: Այդպիսի հաղթանակի դժվար չէր հասնել այն բանից հետո, երբ քեմալական կառավարությունը 1920 թ. ամռան սկզբներից իր զորքերի հիմնական մասը կենտրոնացրել էր ոչ թե Արևմտյան ճակատում, ուր հույները խոշոր առաջխաղացում էին սկսել, այլ արևելքում՝ Հայաստանի սահմանի մոտ՝ նրա վրա հարձակվելու նպատակով: Բավական է նշել, որ Արևմտյան ճակատում հույների դեմ քեմալականները դուրս էին բերել ընդամենը 15 հազարանոց զորք, իսկ Արևելյան ճակատում՝ 50 հազարից ավելի: Հայտնի է, որ քեմալականները հենց սկզբից որոշակի պլաններ ունեին ամբողջ Արևելյան Հայաստանը նվաճելու վերաբերյալ և հարմար առիթի էին սպասում՝ դրանք կյանքում իրականացնելու համար²²: Անկասկած է նաև, որ դաշնակցական թույլ պետությունը, իր

²² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենդափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Հայպետհրատ, Երևան, 1963, էջ 41—55:

բայց այլ լավ տնտեսությունը և փոքրամթիվ բանակով, չէր կարող իրական սպառնալիք ներկայացնել Քուրքիային: Քեմալականներին խիստ ձեռնառու էր և նրանք չհապաղեցին Օլթիի շրջանում ստեղծված միջադեպը որպես պատրվակ օգտագործել՝ Հայաստանի դեմ իրենց ծրագրած հարձակումը սկսելու համար: 1920 թ. աշնանը ձեռնարկված բնավայական ազդեցիկ նոր ծանր ազդեցիկ բերեց հայ ժողովրդին և հանգեցրեց նոր տերիտորիալ հափշտակումների: Եվ այդ արշավանքը պոֆեսոր Կարալը ցինիկորեն համարում է թուրք ժողովրդի ազատագրական պայքարի առաջին հաղթանակը, եզրակացնելով, որ Հայաստանի տերիտորիայի նվաճումը, խաղաղ բնակչության ոչնչացումը և թուրքական զավթիչների գազանությունները («հայերի դեմ տարած հաղթանակները», — բուտ հեղինակի արտահայտության) «երկրում առկա ազգային շարժման ծավալման և ազգային կուլի հնարավորությունների մեծացման պատճառ հանդիսացան»²³:

Կամ մյուս փաստարկը: Արդյո՞ք 1921 թվականի հունվարին տեղի ունեցած Ինոնյուի առաջին ճակատամարտով որոշվեց Քուրքիայի ազգային-ազատագրական պայքարի հաղթական ելքը: Իհարկե, ոչ: Թուրքական զորքերին դժվարությամբ հաջողվեց միայն կասեցնել հունական բանակի հարձակումը, սակայն նրանք առաջ շարժվեցին: Հուլիսը այդ պարտությունից հետո էլ մեծ ուժ էին ներկայացնում և նկատելի հաջողություններ ունեցան, ընդհուպ մոտենալով Անկարային: Հայտնի է, որ Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից միայն կես տարի հետո՝ 1921 թվականի սեպտեմբերին թուրքական բանակը Քեմալի ղեկավարությամբ հուլիսի պարտության մատնեց Սակարայի ճակատամարտում, իսկ դրանից հետո էլ պահանջվեց մեկ տարի՝ Դոմլուփընարի մոտ հուլիսի դեմ վճռական հաղթանակ տանելու համար:

Ինչ վերաբերում է Լոնդոնի կոնֆերանսին, թուրք պոֆեսորի կողմից գիտական անբարեխղճություն է այդ կոնֆե-

րանսի մասին հիշատակելը՝ ոչ մի խոսք չասելով նրա խայտառակ կրախի մասին:

Ինչպես հայտնի է, 1921 թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին կայացած Լոնդոնի կոնֆերանսում քննարկվեց նաև մերձավորարևելյան հարցը՝ Սևրի պայմանագիրը վերանայելու նպատակով: Ծիշտ է, քեմալականները մեծ հույսեր էին կապում այդ կոնֆերանսի հետ, կարծում էին, որ Անգլիան պատրաստ է որոշ զիջումներ անել, բայց բանակցությունները նրանց ոչ մի արդյունք չտվեցին: Անկարայի կառավարության պատվիրակության կողմից Սևրի գաշնագիրը վերանայելու մասին փետրվարի 24-ին ներկայացրած կոնկրետ առաջարկությունները՝ եվրոպայում 1913 թվականի սահմանի վերականգնում, Իզմիրի շրջանից հունական զորքերի էվակուացիա, Հայաստանի հետ սահմանի անցկացումն ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի, այս բոլորը անգլիական պահպանողական «Թայմս» թերթին իր 1921 թ. փետրվարի 25-ի համարում անվանեց «անհեթեթ պահանջներ»: Ինքը Մուստաֆա Քեմալը հետագայում խոստովանել է, որ Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ Անկարայի կառավարության պատվիրակությունը համոզվեց, որ «Անտանտի տերությունները ցանկանում էին Սևրի գաշնագրի անարգելք կիրառումը»²⁴:

Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ գաղտնի բանակցությունների մեջ մտնելով Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Լոյդ Զորջի հետ, քեմալական պատվիրակության ղեկավար և արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի-բեյը առաջարկել էր Քուրքիան ընդգրկել հակասովետական բլոկի մեջ՝ նրան միացնելով Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին և այդպիսով ստեղծելով ֆեդերալ բուֆերային պետություն՝ Արևմուտքի ու Սովետական Ռուսաստանի միջև²⁵: Բայց քանի որ Լոնդոնի կոնֆերանսում Քուրքիայի հետապնդած նպատակները ձախողվեցին, իսկ բանակցությունների զաղտնիքը անսպասելի-

²⁴ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, стр. 200.

²⁵ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Halide Edip, The Turkish Ordeal. New York—London, 1928, p. 255.

²³ Prof. Enver Ziya Karal, s. 98.

րեն հրապարակվեց, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը ստիպված էր արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնից ազատել Բեքիր Սամի-բեյին: Հենց Լոնդոնի կոնֆերանսի անհաջողությունը, որը պարզորոշ դարձավ արդեն մարտի սկզբին, ինչպես նաև հունական զորքերի նոր հարձակման վտանգը, քեմալականներին ստիպեցին ավելի լուրջ մտտենալ Մոսկվայում ընթացող սովետա-թուրքական բանակցություններին, մասնավորապես հրաժարվել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն ուժի մեջ թողնելու իրենց համառ պահանջից, որից հետո միայն կողմերը համաձայնություն եկան և 1921 թ. մարտի 16-ին սովետա-թուրքական առաջին պայմանագիրը ստորագրվեց:

Որ թուրք պատմաբանները միանգամայն անհիմն կերպով են Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը մեղադրում Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումը ձգձգելու մեջ, երևում է նաև մի շարք փաստաթղթերից, որոնք վկայում են այն մասին, որ տակավին 1920 թվականի նոյեմբերի վերջերին Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը սկզբունքորեն վճռել էր Մոսկվայում կոնֆերանս հրավիրելու հարցը՝ սովետա-թուրքական պայմանագիր կնքելու համար: Այսպես, 1920 թվականի նոյեմբերի 27-ին Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ կայացած ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմի քաղբյուրոյի նիստում քննարկելով Անդրկովկասում ստեղծված իրադրությունը, որոշում ընդունվեց երկրամասում անհապաղ խաղաղություն ապահովելու անհրաժեշտության մասին²⁶: 1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանում ՌՍՖՍՌ ներկայացուցիչ Բ. Վ. Լեզրանին ուղարկած հեռագրում Չիչերինը հանձնարարում էր բացատրել Անկարայի կառավարությանը ՌՍՖՍՌ կառավարության տեսակետը Անդրկովկասին վերաբերող մի շարք հարցերում:

«Մեզ ցանկալի է իմանալ, — գրում էր Չիչերինը, — ստացել է արդյոք թուրքական կառավարությունը պայմանագրի

նախագիծը²⁷; որը մշակվել էր մեր կողմից Բեքիր Սամի-բեյի հետ միասին և որը ուղարկվել է Անկարա՝ Յուսուֆ Քեմալի միջոցով: Արդյոք թուրքական կառավարությունը այն ընդունելի՞ է համարում և ինչպե՞ս է վերաբերվում այն կետերին, որոնք տարակարծություն էին առաջ բերել մեր և Բեքիր Սամիի միջև, որոնց վերաբերյալ վերջինս չէր կարող որոշում ընդունել»²⁸: Իսկ 1920 թվականի դեկտեմբերի 9-ի նոտայում, ողջունելով սովետա-թուրքական կոնֆերանսի հրավիրումը, ՌՍՖՍՌ կառավարությունն անհրաժեշտ էր գտնում Ադրբեջանի և Հայաստանի սովետական կառավարությունների ներկայացուցիչների մասնակցությունը այդ կոնֆերանսում, քանի որ այնտեղ «վճռվելու են տերիտորիալ և ուրիշ հարցեր՝ այդ պետությունների և Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև»: Նոտայի վերջում ընդգծվում էր կոնֆերանսի հրավիրումն արագացնելու անհրաժեշտությունը²⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, թուրք հեղինակների այն պնդումը, թե իբր Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ձրգձգում էր Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումը, մինչև վերջը անհիմն և փաստագրով է:

1921 թվականի պայմանագրի կնքման շարժառիթներին էնվեր Զիյա Կարալի տված «բացատրությունը» գրեթե նույնությամբ կրկնում է Ալթեմուր Քըլլըը ԱՄՆ-ում հրատարակված «Թուրքիան և աշխարհը» վերնագիրը կրող իր գրքում. «1921 թվականի պայմանագիրը, — գրում է նա, — ստորագրվեց այն բանից հետո, երբ հայերի, իսկ այնուհետև հույների դեմ՝ Արևմտյան ճակատում ձեռք բերված հաղթանակները համոզեցին սովետական ղեկավարներին, որ թուրքական աստղը վերընթաց շարժման մեջ է»³⁰:

²⁷ Խոքըը 1920 թվականի օգոստոսի 24-ին նախնական ստորագրված սովետա-թուրքական պայմանագրի մասին էր:

²⁸ Документы внешней политики СССР, т. III, стр. 364—365.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 371:

³⁰ Altemur Kilic, Turkey and the World. Washington, 1959 p. 39.

²⁶ Տե՛ս «Ленинский сборник», XXXVI, стр. 144.

Թուրք պատմաբանների աշխատություններում խեղաթյուրված է նաև Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների ու Թուրքիայի միջև 1921 թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում կնքված պայմանագրի պատմությունը:

Եթե պրոֆեսոր Կարալը Մոսկվայի պայմանագրի ուշացման պատճառը կապում է Սովետական Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետ, ապա Մյուրբերեմ Քյամիլ Սուն և Քյամիլ Սուն «Թուրքական հանրապետության պատմության» իրենց դասագրքում Կարսի պայմանագրի ստորագրումը ձրգձգելու մեջ նույնպես մեղադրում են Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը:

«Ռուսները, որպես միջնորդ հանդես գալուց առաջ, — գրում են հեղինակները, — ցանկանում էին ճանաչել թուրքական կառավարության ուժը և այդ իսկ պատճառով որոշ ժամանակ սպասեցին: Սակարյայի մոտ թուրքական բանակի տարած մեծ հաղթանակից հետո միայն նրանք հավատացին թուրքական նոր կառավարության հզորությանը և կովկասյան հանրապետությունների ու մեր միջև ստորագրվող պայմանագրի միջնորդ դարձան»³¹:

Թուրք հեղինակների այս տեսակետի հիմքում ևս ընկած է «Թարիհ»-ի գնահատականը:

«Մոսկվայի կառավարությունը», — գրված է «Թարիհ»-ում, — որոշ ժամանակ ձգձգում է Կարսի պայմանագրի ստորագրումը և Սակարյա գետի վրա թուրքերի տարած հաղթանակից հետո միայն ստորագրեց այդ պայմանագիրը»³²:

Նման փաստազուրկ պնդումները նպատակ ունեն դիտավորյալ կերպով սքողել պատմական փաստերը: Իրականում, հենց Անկարայի կառավարությունն էր ձգձգում անզրկովկասյան հանրապետությունների հետ պայմանագրի կնքումը: Այդ մասին անվիճելիորեն վկայում են ինչպես բազ-

մաթիվ արխիվային նյութերը, այնպես էլ վերջերս հրատարակված փաստաթղթերը:

1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրով նախատեսվում էր կարգավորել և նորմալացնել Թուրքիայի և անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների փոխհարաբերությունները՝ նրանց միջև պայմանագիր կնքելով: Հակառակ այդ բանին, Անկարայի կառավարությունը տարբեր պատրվակներով ուշացնում ու հետաձգում է բանակցությունները անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ: Դրա պատճառն այն էր, որ թեև Մոսկվայի պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագիրը շեղյալ էր հայտարարվել, թուրքական կառավարող շրջանները տակավին չէին հրաժարվել այն կյանքում կիրառելու իրենց մտադրությունից: Դա պարզորոշ երևում է նաև Մոսկվայում Անկարայի կառավարության դեսպան Ալի Ֆուադին ուղարկած Չիչերինի 1921 թվականի ապրիլի 8-ի նոտայից, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Չեմ կարող Չեչիցից թաքցնել այն խոր զարմանքը, որ ինձ մոտ առաջ եկավ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության ռազմական մինիստր Ֆելվի փաշայի հայտարարության հետ ծանոթանալիս:

Ռազմական մինիստրը հայտարարում է, մասնավորապես, որ Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը, մրնալով Կովկասում, պետք է այնտեղ կատարի հավասարակշռող տարրի դեր: Ինձ համար դժվար է հասկանալ, թե Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը ուրիշ ի՞նչ ռազմական ուժի դեմ է նախատեսված հանդես գալու՝ Կովկասում ուժերի հավասարակշռության պահպանման համար: Քանի որ այդ շրջանում մյուս միակ ռազմական ուժը սովետական հանրապետությունների միավորված կարմիր բանակն է, հետևություն է արվում, որ ռազմական մինիստրի կարծիքով, թուրքական բանակը պետք է հանդիսանա մի տարր, որը թշնամի է սովետական ուժերին և նպատակ ունի հակակշիռ ուժ հանդիսանալու նրանց ռազմական հզորությանը»: Այնուհետև նոտայում ամենայն որոշակիությամբ

³¹ Mükerrerem Kâmil Su ve Kâmil Su, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, İstanbul, 1957, s. 85.

³² Tarih, cilt IV, s. 103—104.

նշվում էր, որ թուրքական մինիստրի այդ հայտարարությունը մինչև վերջը հակասում է Մոսկվայի պայմանագրի բովանդակությանը և հանդիսանում է սովետական զինված ուժերի դեմ ուղղված թշնամական մի ակտ: Անդրադառնալով Ֆեվզի փաշայի հայտարարության այն մասին, որտեղ ասվում էր, որ թուրքական զորքերի օկուպացիայի տակ գտնվող Հայաստանի տերիտորիան էվակուացիայի կենթարկվի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը գործողության մեջ դնելուց հետո միայն, Մովետական Ռուսաստանի կառավարությունը վճռահանորեն հայտարարում էր հիշյալ նոտայում, որ «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կիրառումը ցանկանալը հավասարազոր է Մոսկվայի պայմանագրի վերացմանը»³³:

Սակայն այս նոտայից հետո էլ թուրքական կառավարությունը քողարկված ձևով շարունակում էր կառչել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից:

Մոսկվայի կոնֆերանսի ժամանակ կողմերը պայմանավորվեցին, որ թուրքական պատվիրակությունը Թուրքիա վերադառնալու ճանապարհին կանգ կառնի Թիֆլիսում և անդրրկովկասյան երեք հանրապետությունների հետ պայմանագիր կկնքի: Սակայն, երբ ապրիլի կեսերին թուրքական պատվիրակությունը եկավ Անդրկովկաս, պատվիրակության ղեկավար, արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալը անսպասելիորեն հայտարարեց, որ ինքը կարող է պայմանագիր կնքել միայն Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ, իսկ Հայաստանի հետ բանակցություններ վարելու համար լիազորված չէ: Դա էր պատճառը, որ անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ու Թուրքիայի միջև նախատեսվող կոնֆերանսը տեղի չունեցավ և պատվիրակությունը մեկնեց Անկարա: Չնայած այն բանին, որ թուրքերն իրենք ձախողեցին անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ պայմանագրի կնքումը, Անկարայի կառավարությունը փորձեց դրա պատասխանատվությունը բարդել Մովետական Ռուսաստանի և Անդրկովկասի

սովետական հանրապետությունների կառավարությունների վրա՝ մեղադրելով նրանց Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը³⁴ չիրագործելու մեջ: Չիչերինի 1921 թվականի հուլիսի 6-ի պատասխան նոտայում որոշակիորեն ասվում էր, որ վերոհիշյալ 15-րդ հոդվածի կիրառումը խափանվեց միայն այն պատճառով, որ թուրքական պատվիրակությունն ինքը անհնարին դարձրեց պայմանագրի կնքումը անդրկովկասյան հանրապետությունների ու Թուրքիայի միջև³⁵:

Պետք է ասել, որ Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրելով, Անկարայի կառավարող շրջանները շեղաժարվեցին Արևմուտքի տերությունների հետ գործարքի մեջ մտնելու այն հակամենքից, որոնք ի հայտ եկան տակավին 1920 թվականի աշնանը: Փաստաթղթերը վկայում են, որ բուրժուա-ֆեոդալական ազգայնական շրջանների շահերն արտահայտող բեմալական կառավարությունը, որն իր գործունեության առաջին իսկ քայլերով որոշակիորեն դրսևորեց իր բացահայտ թշնամական վերաբերմունքը երկրի առաջադեմ ուժերի նկատմամբ, երբեք էլ անկեղծ ու հետևողականորեն լռյալ, բարեկամական քաղաքականություն չի վարել (և չէր էլ կարող վարել) սովետական երկրի հանդեպ:

Մովետական Ռուսաստանից ստանալով ռազմական ու դրամական զգալի միջոցներ, որոնք այդ շրջանում այնքան հարկավոր էին հենց վերջինիս, քեմալականները պատրաստ էին հարմար ու ձեռնտու գործարքի ղեկավարման միջապես խզել կապերը սովետական երկրի հետ: Այսպես, օրինակ, արխիվային մի փաստաթղթից պարզվում է, որ Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից հետո շատ շանցած, 1921 թվա-

³⁴ 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Մովետական Ռուսաստանի կառավարությունը պարտավորվում էր անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել՝ անդրկովկասյան հանրապետություններին վերաբերող պայմանագրի հոդվածները վերջիններիս կողմից ճանաչվելու համար: Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 602.

³⁵ Նույն տեղում, հ. IV, էջ 169:

³³ «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 53—54.

և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև պայմանագրի ստորագրումը:

Նույնիսկ Կարսի կոնֆերանսի ընթացքում թուրքական պատվիրակությունը խարդախ քաղաքականություն էր վարում, փորձում էր երկարաձգել բանակցությունները: Անդրկովկասյան պատվիրակության անդամ Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա. Մոսովյանը 1921 թ. հոկտեմբերի 5-ին Կարսից հաղորդում էր հետևյալը. «...Վստահելի աղբյուրներից եկող տեղեկությունների համաձայն, թուրքերը գիտավորյալ կերպով ձգձգում են բանակցությունները՝ հույսեր կապելով ուսուլեհական ճրգնաժամի սրման հետ»⁴⁰: Կարսի կոնֆերանսում ՌՄՖՍՌ կառավարության ներկայացուցիչ Յա. Գանեցկին հոկտեմբերի 6-ին Չիչերինին ուղարկած իր հեռագրում նույնպես հայտնում էր այդ մասին. «Թուրքիս մոտ ստեղծվել է որոշակի տպավորություն, որ թուրքերը գիտակցորեն ձգձգում են կոնֆերանսը: Քաղաքում լուրեր են շրջում, որ այսօր-վաղը պատերազմ կհայտարարվի Լեհաստանին և մեզ որոշակիորեն հայտնի է, որ թուրքական պատվիրակությունը շարաշահում է այդ հանգամանքը»⁴¹:

Թուրք հեղինակների աշխատություններում խեղաթյուրված է նաև Կարսի կոնֆերանսի բանակցությունների ընթացքը, որի անաչառ շարագրանքն անխուսափելիորեն վեր կհա-

⁴⁰ ՀՍՍՌ Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի և սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 75, թ. 56:

⁴¹ Նույն տեղում, թ. 50: Պետք է ասել, որ տակավին կոնֆերանսի բացման նախօրյակին, քեմալական կառավարությունը փորձեց շանտաժի դիմել՝ հույս ունենալով այդ եղանակով Անդրկովկասի սովետական պատվիրակությանը զրդել զիջումներ անելու: Ա. Մոսովյանը հոկտեմբերի 10-ին գրում էր Կարսից, որ Մուստաֆա Քեմալը Ադգային մեծ ժողովում 1921 թվականի սեպտեմբերի 20-ին արտասանած իր ճառում «որոշակիորեն արտահայտվել է արտասահմանում Անտանտի միջնորդությամբ հաշտություն կնքելու հնարավորության օգտին»: Տե՛ս նույն տեղում, թ. 60:

ներ թուրքերի երկդիմե քաղաքականությունը ինչպես անդրկովկասյան հանրապետությունների, այնպես էլ Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ: Թուրք պատմաբանները հայտարարում են, օրինակ, որ կոնֆերանսում արտասովոր ոչինչ տեղի չունեցավ, որ բանակցությունները հարթ անցան: Այսպես, խոսելով Կարսի կոնֆերանսի մասին, Ջերեսոյը գրում է, որ «բանակցությունները նորմալ անցան, հայերը առաջ չքաշեցին սահմանի վերանայման ու ճշգրտման պահանջը»⁴²: Այնինչ, կոնֆերանսի նիստերի արձանագրություններից ու արխիվային փաստաթղթերից երևում է, որ բանակցությունները շարունակվեցին սուր և լարված բնույթ էին կրում այն բացահայտ թշնամական դիրքի պատճառով, որ գրավել էր թուրքական պատվիրակությունը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ:

Ինչպես նշվեց, թուրքերը պահանջում էին սեպարատ պայմանագրեր կնքել անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ, որը նրանց հնարավորություն կտար միայնակ մնալ Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ և վերջիններիս թելադրել իրենց պայմանները, այսինքն պարտադրել Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագիրը⁴³: Արտասովոր էր թեկուզ այն, որ անդրկովկասյան հանրապետություն-

⁴² General Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları, s. 259.

⁴³ Նուրբո հրատարակված փաստաթղթերից երևում է, որ քեմալական կառավարությունը Կարսի պայմանագիրը ստորագրելուց հետո էլ Հայաստանի հետ կնքված հաշտության պայմանագրեր էր համարում Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը և զեռ ինչ-որ հույսեր էր կապում այն վերակենդանացնելու հետ: Այսպես՝ 1923 թվականի օգոստոսի 13-ին թուրքական մեջլիսի նիստում արտասանած իր ճառում Մուստաֆա Քեմալը ասել էր. «Մենք ուսուցիչի հետ կնքեցինք բարեկամության պայմանագիր, որն ուժի մեջ է ց'այսօր: Այդ նույն հիմունքներով պայմանագրեր կնքվեցին Ուկրաինայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Ավգանստանի հետ: Արևելյան ճակատում տարած հաղթանակից հետո մենք հաշտություն կնքեցինք հայերի հետ (ընդգծումը մերն է—Մ. Ս.): АВП СССР, ф. 132, оп. 8а, п. 70, л. 60, л. 66. Տե՛ս «Международная жизнь», 1963, № 11, стр. 158.

ների պատվիրակությունը, միասնական պայմանագիր ստորագրելու վճռականությունը զալով կոնֆերանս, նորից հանդիպեց սեպարատ պայմանագրեր կնքելու թուրքերի արդեն մերժված առաջարկությանը: Կոնֆերանսի առաջին նիստում թուրքական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ինքը ցանկանում է անդրկովկասյան հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին պայմանագիր կնքել: Սակայն, թուրքերի այդ նպատակը շիրականացավ շնորհիվ անդրկովկասյան պատվիրակության գրաված համերաշխ ու վճռական դիրքի:

«Մեր պատվիրակությունը, — գրում է Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, — կատեգորիկ կերպով հայտարարեց թուրքերին, որ նա պահանջում է համատեղ բանակցություններ վարել անդրկովկասյան բոլոր հանրապետությունների հետ և միասնական հաշտության պայմանագիր կնքել... Այսպիսի պահանջի համար օրինական հիմքեր ներկայացնելու թուրքերի առաջարկին մեր պատվիրակությունը պատասխանեց, որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը հանդես է գալիս, որպես անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի ներկայացուցիչ»⁴⁴: Շարունակելով համառել, թուրքական պատվիրակությունը սեպտեմբերի 30-ի նիստում հանդես եկավ մի պրովոկացիոն հարցով՝ «ինչպիսի՞ փոխհարաբերությունների մեջ են գտնվում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունները»: Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրին ուղղված 1921 թ. հոկտեմբերի 3-ի նոտայում Չիչերինը պաշտոնապես հայտարարեց, որ անդրկովկասյան հանրապետությունների կառավարությունները տեղյակ են պահել ՌՍՖՍՌ կառավարությանն այն մասին, որ նրանց միջև գոյություն ունի քաղաքական ու տնտեսական սերտ դաշինք և նրանց վերաբերող քաղաքական ու տնտեսական բոլոր հարցերը լուծվում են համատեղ⁴⁵: Միայն դրանից հետո թուրքական պատվիրակությունը (որին գլխավորում էր մոլի շո-

վինիստ-չարդարար Քյաղըմ Կարաբեքիր-փաշան) համաձայնվեց միասնական պայմանագիր ստորագրել երեք սովետական հանրապետությունների՝ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի հետ:

Կոնֆերանսի ժամանակ ուժեղ պայքար ծավալվեց Ալեքսանդրապոլի դեպոչի հարցի շուրջը: Անդրկովկասյան պատվիրակությունը պահանջում էր ետ վերադարձնել քաղաքի օկուպացման ժամանակ կողոպտված ու արտահանված հրակայական զույքը, իսկ թուրքական պատվիրակությունը նույնիսկ փորձում էր «ապացուցել», որ Թուրքիան օրինական իրավունք ունի այդ զույքն իրեն պահելու⁴⁶:

Ինչ վերաբերում է սովետա-թուրքական սահմանի վերջնական ճշգրտման հարցին, այստեղ ևս թուրքական պատվիրակությունը հանդես բերեց իր անհաշտ, թշնամական վերաբերմունքը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ: Ճիշտ է, Կարսի կոնֆերանսում տերիտորիալ հարցերն ըստ էության չբնարկվեցին, քանի որ նրանք իրենց արտահայտությունն էին գտել Մոսկվայի պայմանագրում, որի համաձայն, ՌՍՖՍՌ կառավարությունը, ստեղծված իրադրությունից ելնելով, Կարսի մարզը, Արդահանը և Արդվինը զիջեց Թուրքիային: Սակայն անդրկովկասյան պատվիրակությունը հանդես եկավ սովետա-թուրքական սահմանը մի փոքր շտկելու առաջարկով, այն հաշվով, որ պատմական Անի քաղաքն ու նրա վերակաները անցնեն Սովետական Հայաստանին՝ որպես հայ ժողովրդի մշակույթի համար հսկայական արժեք ներկայացնող հուշարձաններ: Թուրքական պատվիրակությունը հրաժարվեց ընդառաջ գնալ այդ խնդրանքին, թեև մինչ այդ Անկարայի կառավարությունը տվել էր իր համաձայնությունը: Ջանալով որևէ կերպ արդարացնել իր անբարյացակամ վարքագիծը, թուրքերը փորձեցին այն հիմնավորել նրանով, որ

⁴⁴ Г. К. Орджоникидзе, Избранные статьи и речи, М., 1939, стр. 177.

⁴⁵ „Документы внешней политики СССР“, т. IV, стр. 392.

⁴⁶ Տե՛ս ՀՍՍՌ Հոկտեմբերյան սեյուլցիայի և սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 3, դ. 75, թ. 59:

իրենք «չեն ցանկանում Մոսկվայի պայմանագրի համեմատ որևէ փոփոխություն մտցնել»: Կարաբեքիր փաշան ղեմագործիկ կերպով հայտարարեց, որ նման փոփոխությունները «կարող են դժգոհություն առաջ բերել թուրք ազգաբնակչության մեջ»⁴⁷:

Ընդհանրապես, Կարսի կոնֆերանսում քեմալականների բռնած անբարյացակամ, թշնամական դիրքը, անդրկովկասյան հանրապետությունների և, հատկապես, Սովետական Հայաստանի նկատմամբ նրանց կողմից անցկացվող կուրսը այն աստիճան անընդունելի էին, որ անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Յա. Ս. Գանեցկին ստիպված էր Գ. Վ. Չիչերինին հեռագրել հետևյալը. «...Թուրքերի վարքագիծն այնպիսին է, որ ակամայից հարց ես տալիս. ինչո՞ւ էինք մենք նրանց համար այդքան զոհաբերություններ կատարում...»⁴⁸:

Թուրք հեղինակների աշխատություններում զգալի տեղ է հատկացված 1922—1923 թվականների Լոզանի կոնֆերանսին: Եվ դա հասկանալի է: Այդ կոնֆերանսում ստորագրված հաշտության պայմանագրով էր, որ ճանաչվեց թուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական հակաիմպերիալիստական պայքարի հաղթական ավարտը և թուրքական պետության անկախ, ինքնուրույն գոյությունը:

Միաժամանակ, Լոզանի կոնֆերանսում որոշակիորեն երկան եկան քեմալականների արտաքին քաղաքականության անհետևողականությունը, իմպերիալիստների հետ գործարքի մեջ մտնելու նրանց հակումները, որոնք բնորոշ էին Թուրքիայի ազգային բուրժուազիային՝ ազգային-ազատագրական պայքարի հենց սկզբնական շրջանից:

Կոնֆերանսում քննարկվող առավել կարևոր հարցերից մեկը նեղուցների ռեժիմի մշակման և ընդունման հարցն էր, որի բնական ու արդարացի լուծման մեջ ամենից առաջ շա-

⁴⁷ Տե՛ս ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 6с/28 р, он. 1, ед. хр. 81, л. 13—14.

⁴⁸ ՀՄՍՌ ՀՌՄԵ ԿԳԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, դ. 75, թ. 48:

հագրգրված էին սևծովյան պետությունները: Սովետական կառավարության քաղաքականությունը նեղուցների հարցում շարադրվել էր Վ. Ի. Լենինի կողմից անգլիական «Օրսերվեր» և «Մանչեստեր Գարդիան» թերթերի թղթակից Ֆարմանին տված ինտերվյուի մեջ, որտեղ ասված էր, որ նեղուցների վերաբերյալ սովետական ծրագիրը իր մեջ պարունակում է.

«Առաջին, Թուրքիայի ազգային ձգտումների բավարարումը:

Երկրորդ, նեղուցների փակումը խաղաղ և պատերազմական ժամանակ ռազմական բոլոր նավերի համար: Այս է բոլոր տերությունների, ոչ միայն նրանց, որոնց տերիտորիան անմիջականորեն սահմանակից է նեղուցներին, այլև բոլոր մնացածների անմիջական մերձավորագույն առևտրական շահը:

Երրորդ, նեղուցների վերաբերյալ մեր ծրագիրը առևտրական նավագնացության կատարյալ ազատությունն է...»⁴⁹:

Լոզանի կոնֆերանսում սովետական պատվիրակությունը Գ. Վ. Չիչերինի գլխավորությամբ ակտիվ մասնակցություն տնեցավ նեղուցների նոր ռեժիմի մշակմանը՝ սևծովյան պետությունների շահերին համապատասխանող կոնվենցիա ընդունելու համար: Սակայն սովետական պատվիրակության ջանքերն այդ ուղղությամբ հենց սկզբից աջակցություն չգտան թուրքական պատվիրակության կողմից, որն ավելի, քան Սովետական Միությունը, շահագրգրված էր նեղուցներն ամրացնելու և հնարավոր հարձակումից պաշտպանելու մեջ:

Ընդհակառակը, Թուրքիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող այս հարցում Անկարայի կառավարությունը լուրջ զիջումներ արեց իմպերիալիստներին՝ ընդունելով նրանց առաջարկած նախագիծը: 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրի 5-րդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ Սև ծովի և նեղուցների միջազգային ստատուտի վերջնական մշակումը պետք է հանձնարարվի սևծովյան պետությունների ներկա-

⁴⁹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 456—457: Հայպետհրատ, Երևան, 1952:

յացուցիչներից բաղկացած հատուկ կոնֆերանսին: Դրանով իսկ Մոսկվայի պայմանագիրը հաստատում էր պայմանավորվող կողմերի համաձայնությունն այն մասին, որ նեղուցների հարցում անմիջականորեն շահագրգռված են Սև ծովի մերձափնյա երկրները, ուստի և այդ հարցը մտնում է վերջիններիս, և ոչ թե եվրոպական կոնֆերանսի, իրավասության մեջ՝ ինչպես այդ եղել էր առաջներում: Խախտելով վերոհիշյալ 5-րդ հոդվածը, թուրքական կառավարությունը համաձայնվեց, որ այդ հարցը քննարկվի Լոզանի կոնֆերանսում, որին մասնակցում էին Սև և Միջերկրական ծովերի հետ ոչ մի առընչություն չունեցող երկրներ, օրինակ Ճապոնիան: Գեռ ավելին, թուրքական պատվիրակությունը անգրկուլիսյան գործարքի մեջ մտավ Անտանտի պետությունների և, առաջին հերթին, Անգլիայի հետ, որի հետևանքով ընդունվեց նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ այնպիսի մի կոնվենցիա, որը հակասում էր ինչպես Սովետական Միության և սևծովյան մյուս պետությունների, այնպես էլ հենց իրեն՝ Թուրքիայի շահերին: Այն ժամանակ, երբ սովետական նախագծի համաձայն Թուրքիային իրավունք էր վերապահվում ամբացնելու նեղուցները և արգելելու օտար պետությունների ռազմանավերի անցումը նեղուցներով, թուրքական կառավարությունը, ընդառաջելով արևմտյան տերություններին, համաձայնվեց նեղուցների ապառազմականացմանը և նրանցով առանց բացառության բոլոր օտար պետությունների ռազմանավերի անցմանը՝ ինչպես խաղաղ պայմաններում, այնպես էլ պատերազմի ժամանակ:

Որ նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ Լոզանի կոնֆերանսում ընդունված կոնվենցիան իրոք ձեռնառու չէր Թուրքիային և չէր ապահովում նրա անվտանգությունը, երևաց հետագայում, երբ թուրքական կառավարությունն ինքն առաջինը հարց բարձրացրեց Լոզանի կոնվենցիայի վերանայման մասին:

Անտեսելով փաստերը, թուրք հեղինակները ժխտում են նեղուցների փակման մեջ Թուրքիայի շահագրգռվածությունը՝ Լոզանի կոնֆերանսում սովետական պատվիրակության կողմից նրան ցույց տրված բարոյական մեծ օգնությունը: Այս-

պես, Ալթեմուր Քըլըքը գրում է. «Չիշերինը ձևացնում էր, թե իբր նա բարյացակամորեն պաշտպանում է թուրքական նոր պետությունը»: Նրա կարծիքով, «ոչ սևծովյան պետությունների ռազմանավերի համար նեղուցները փակելու պահանջը, որով հանդես էր գալիս Ռուսաստանը, միայն արտաքուստ էր թվում պրոթուրքական, բայց իրականում այն Սովետական Ռուսաստանի օգտին էր»⁵⁰:

Պետք է ասել, որ հեղինակն իր այդ տեսակետը հայտնում է մի աշխատության մեջ, որտեղ հաճախ է հիշատակվում թուրքական հանրապետության հիմնադիր Քեմալ Աթաթյուրքի անունը: Ուստի ավելորդ չէ վերհիշել վերջինիս կարծիքը քննարկվող հարցի վերաբերյալ: Տակավին 1923 թվականին Քեմալը ընդգծել է, թե ինչպիսի «մեծ օգուտ բերեց թուրքերին Չիշերինի հիանալի ելույթը Լոզանում, որ Սովետական Ռուսաստանի աշակցությունը բարոյապես օգնեց իրենց»⁵¹: Նման խոստովանությունների կարելի է հանդիպել նաև առանձին թուրք հեղինակների աշխատություններում: Այսպես, Ռըֆքը Սալիմ Բուրչակը, խոսելով նեղուցների մասին, նշում է, որ «Լոզանում թուրքական տեսակետը եռանդուն կերպով պաշտպանվում էր Ռուսաստանի կողմից»⁵²:

Ամերիկյան հայտնի պատմաբան Հովարդը, որը շատ հեռու է Սովետական Միությունը համակրելուց, գտնում է, որ Լոզանում սովետական պատվիրակությունը ավելի եռանդուն կերպով, քան իրենք թուրքերը, պաշտպանում էր վերջիններիս իրավունքները: Խոսելով նեղուցների վերաբերյալ սովետական առաջարկների մասին, նա գրում է. «Ռուսական սխեման ավելի պրոթուրքական էր, քան Իսմեթ փաշայի ծրագիրը»⁵³: Նույն կարծիքն են հայտնում ամերիկյան այլ պատմաբաններ⁵⁴:

⁵⁰ Altamur Kilic, p. 44.

⁵¹ „Международная жизнь“, 1960, № 11, стр. 141.

⁵² Rifki Salim Burçak, Türk-Rus-İngiliz münasebetleri (1791—1941). İstanbul, 1946, s. 67.

⁵³ Harry H. Howard, The Partition of Turkey. A Diplomatic History, 1913—1923. Oklahoma, 1931, p. 286.

⁵⁴ S. W. The Diplomats 1919—1939. Ed. by Gordon A. Craig and Felix Gilbert. Princeton, 1953, p. 203.

Թուրք հեղինակների աշխատություններում հատկանշալի է նաև պատմական դեպքերի շարադրանքի ժամանակ փաստերի միանգամայն կամայական ընթրուկությունը: Թուրքիայի դիրքը, նրա քաղաքականությունը սովերոտ կողմից գրանցող ոչ մի փաստ չի հասնում ընթերցողին, այդ մասին գիտակցորեն լուրջություն է պահանջվում և, միևնույն ժամանակ, ցցուն ձևով ներկայացվում են Թուրքիայի «գրական» գործերը: Ալի Ֆուատ Ջեքեսոյը իր մի այլ գրքում, 1957 թվականին հրատարակված «Քաղաքական հուշերում» չի մոռնում նշել, որ հենց իրենք՝ Թուրքերը կողանի կոնֆերանսից պահանջեցին սովետական պատվիրակությանը հրավիրել նեղուցների հարցի քննարկմանը⁵⁵: Սակայն նա ոչինչ չի ասում Թուրքական պատվիրակության ապերախտ և ուխտադրով վարքագծի մասին, լուրջամբ է անցնում այն փաստի կողքով, որ Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ փաշան սովետական պատվիրակությունից գաղտնի մասնակցում էր էքսպերտների հանձնաժողովում նեղուցների հարցի քննարկմանը՝ Անգլիայի և իմպերիալիստական մյուս պետությունների հետ⁵⁶:

Այսպես, ուրեմն, հետպատերազմյան տարիներին լույս տեսած Թուրք հեղինակների աշխատություններում զգալի տեղ է հատկացված սովետա-թուրքական հարաբերությունների հաստատման ժամանակաշրջանի պատմության հարցերին, որոնք, ինչպես ցույց տրվեց, լուսաբանվում են վերին աստիճանի միտումնավոր, հակագիտական դիրքերից՝ աղավաղվում ու կեղծվում են դեպքերը, նենգափոխվում է պատմական իրականությունը, գիտակցորեն թաքցվում են ընթերցողից կարևոր շատ փաստեր: Հիմնական տենդենցը, որը գերիշխում է Թուրք հեղինակների տեսակետներում ու գնահատականներում, գալիս է, որ իբր սովետական Միությունն ավելի, քան Թուրքիան,

շահագրգռված էր այդ հարաբերությունների հաստատման ու ամրապնդման մեջ, իսկ վերջինիս համար այն շունքը վճռական նշանակություն: Այստեղից էլ Թուրք հեղինակների ջանքերը՝ ամեն կերպ նսեմացնելու և անտեսելու սովետական պետության կողմից այդ շրջանում Թուրքիային ցույց տրված անշահախնդիր նյութական, ռազմական ու բարոյական մեծ օգնությունն ու աջակցությունը, թերազնահատելու և նույնիսկ ուրանալու այդ օգնության նշանակությունը Թուրք ժողովրդի հակաիմպերիալիստական պայքարի հաղթանակի գործում:

⁵⁵ General Ali Fuat Cebesoy, Siyasi hatıralar. İstanbul, 1957, s. 321.

⁵⁶ Տե՛ս «История дипломатии», т. III, Госполитиздат, М.—Л., 1945, стр. 220—221.

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄԸ (1924—1939 ԹԹ.)

Ժամանակակից Թուրք պատմաբանների աշխատություններում զգալի տեղ է հատկացված նշված ժամանակաշրջանի սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության հարցերին, ՍՍՌՄ-ի և Թուրքիայի միջև այդ տարիներին առավել ակտիվ դրսևորում գտած քաղաքական ու տնտեսական կապերի լուսաբանմանը:

Լողանի կոնֆերանսից մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանը սովետա-թուրքական հարաբերությունների համար բնորոշ է այն տեսակետից, որ այդ տարիներին և, հատկապես, 1925—1935 թվականներին, Սովետական Միության և Թուրքական հանրապետության միջև գոյություն է ունեցել փոխադարձ օգտակար ու ձեռնտու համագործակցություն՝ ինչպես միջազգային ասպարեզում, այնպես էլ տնտեսական ու կուլտուրական կապերի բնագավառներում: Ինչ վերաբերում է սովետա-թուրքական հարաբերություններին 1935 թվականի վերջերից ըսկըսած մինչև 1939 թվականի սեպտեմբերը՝ համաշխարհային երկրորդ պատերազմի սկիզբը, այս էտապում Թուրքիան հրաժարվեց ՍՍՌՄ-ի հետ նորմալ և բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանելու քաղաքականությունից և մասնակցություն ունեցավ Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունների ձեռնարկած դիվանագիտական կոմբինացիաներում՝ բացահայտորեն դրսևորելով իր ոչ-բարյացակամ, թըշնամական վերաբերմունքը Սովետական Միության նկատմամբ:

Ինչպես են զնահատվում 1924—1939 թվականների սովետա-թուրքական հարաբերությունները Թուրք հեղինակների աշխատություններում:

Թուրք հեղինակները, ինչպես ցույց տրվեց նախորդ գլուխում, սովետա-թուրքական հարաբերությունների գրեթե բոլոր հարցերի ըննարկմանը մոտենում են նախապես հետապնդած մի ընդհանուր, հիմնական նպատակով՝ վարկաբեկել Սովետական Միության արտաքին քաղաքականությունը Արեւելքի երկրների և, մասնավորապես, Թուրքիայի նկատմամբ, «ապացուցել», որ այն մշտական սպառնալիք է բերել Թուրքիային, որ վերջինս միայն վնաս է ստացել ՍՍՌՄ-ի հետ համագործակցելուց: Կողմնորոշվելով նման ձգտումներով, Թուրք հեղինակները հետևողականորեն պաշտպանում են հետևյալ թյուր, մինչև վերջը անհիմն տեսակետը. Սովետական Միությունը, երբ ուժեղ է եղել, միշտ սպառնացել է Թուրքիային, երբ թույլ է եղել՝ միշտ ձգտել է ստանալ նրա աջակցությունը:

Այսպես, Հալլուկ Յուլմանը (որը Անկարայում լույս տեսնող «Ֆորում» արտաքին քաղաքական հանդեսի 1960—1961 թվականների մի քանի համարներում տպագրել է «Թուրք-սովետական հարաբերությունները 1923—1960 թվականներին» հոդվածաշարը) գտնում է, որ Մոնտրեի կոնֆերանսից հետո «Թուրք-սովետական հարաբերությունները չխզվեցին, որովհետև Սովետական Միությունն իրեն տակավին ուժեղ չէր զգում և այդ պատճառով հոգ էր տանում Թուրքիայի հետ համերաշխ ապրելու մասին»¹: Իսկ պրոֆ. Ահմեթ Շյուքրյու էսմերը սովետա-թուրքական հարաբերություններին նվիրված հոդվածում ուղղակի գրում է.

«Սովետական Միությունը բոլոր այն ժամանակներում, երբ իրեն ուժեղ է զգացել, սպառնացել է Թուրքիային և միայն մեկուսացած ու թույլ գտնվելու պահին փնտրել է նրա բեկկամությունը»²:

¹ Տե՛ս «Forum», 15 Augustos 1960, sayı 153, s. 10.

² «Ulus», 21 Ekim 1957.

Վերջին հեղինակը՝ էսմերը հայտնի ժուռնալիստ և քաղաքական տեսաբան է: 30-ական թվականների սկզբին հրապարակած իր մի շարք հոդվածներում նա բարձր էր գնահատում Թուրքիայի նկատմամբ Սովետական Միության վարած բարեկամական քաղաքականությունը: Եվ պատահական չէ, որ երբ այժմ, աղավաղելով պատմական իրականությունը, նախոսում է Թուրքիայի նկատմամբ սովետական սպառնալիքների մասին, ոչ մի փաստ չի բերում՝ իր եզրակացությունը հիմնավորելու համար: Իսկ փորձելով «հիմնավորել» իր մյուս սխալ տեսակետը, այն է, որ իբր Սովետական Միությունը մեկուսացած և թույլ վիճակում գտնվելու պահերին ձգտել է մերձենալ Թուրքիայի հետ, հեղինակը մատնանշում է 1925 թվականի սովետա-թուրքական պայմանագիրը, որը, նրա կարծիքով, Սովետական Միությունը ստիպված էր կնքել Լոկառնոյի կոնֆերանսից հետո նրան սպառնացող շրջապատման վտանգից խուսափելու համար: Այսպես, իր «Քաղաքական պատմություն» գրքում էսմերը գրում է. «Սովետական Միությունը Լոկառնոյի պայմանագրերի ստորագրումից վախեցավ ու իր հարևանների, այդ թվում և Թուրքիայի հետ չհարձակման պակտեր ստորագրեց»³: 1925 թվականի պայմանագրին տրված այդ նույն գնահատականը էսմերը կրկնում է «Նոր Թուրքիան» վերնագիրը կրող գրքում զետեղված «Թուրքական դիվանագիտությունը 1920—1955 թվականներին» հոդվածում⁴: Այսպիսով, ստացվում է, որ միայն Սովետական Միությունն էր շահագրգռված այդ պայմանագրում, որ Թուրքիան դրա կարիքը չուներ, վերջինս ոչինչ չշահեց այդ պայմանագրից:

Նման միտումնավոր գնահատականների հեղինակները գիտակցորեն նենգափոխում են փաստերը, խուսափում են պատմական իրադրությունը վերլուծելուց, անտեսում ու լուռ-

³ Dr. Ahmet Şükrü Eşmer, Siyasi tarih (1919—1939). Ankara, 1953, s. 192.

⁴ Տե՛ս Prof. Dr. Ahmet Şükrü Eşmer, Türk Diplomasisi (1920—1955). Yeni Türkiye. İstanbul, 1959, s. 78.

թյան են մատնում այն բարձր գնահատականը, որ իր ժամանակին հենց թուրքական մամուլը տվել է 1925 թվականի պայմանագրին՝ ընդգծելով վերջինիս կարևորագույն նշանակությունը Թուրքիայի համար: Թուրք հեղինակների միտումնավոր մեկնաբանություններն ակնհայտ կղաղտան պայմանագրի կնքման նախօրյակին ստեղծված միջազգային իրադրության համառոտ վերլուծությունից անգամ:

Չհարձակման և չեզոքության պայմանագիրը Սովետական Միությունը և Թուրքիան ստորագրեցին 1925 թվականի դեկտեմբերի 17-ին, Փարիզում: ՍՍՌՄ-ի համար այդ պայմանագրի ունեցած դրական նշանակությունն անժխտելի է. դասովետական դիվանագիտության առաջին փորձն էր՝ չհարձակվելու և թշնամական խմբավորումներին չմասնակցելու վերաբերյալ խաղաղասիրական այդ նոր ակտը միջազգային ասպարեզում հաստատելու: Պայմանագրին, ինչ խոսք, ունեք և հակալոկառնոյական ուղղվածություն: 1925 թվականի հոկտեմբերին կնքված Լոկառնոյի համաձայնագրերը (այսպես կոչված «Հռենոսյան պակտը») անսքող հակասովետական սրություն ունեին: Նրանց ոգեշնչողները՝ անգլիական և ֆրանսիական իմպերիալիստական շրջանները Գերմանիայի սահմանների անվտանգությունը երաշխավորելով հանդերձ հրաժարվեցին Լեհաստանի և Չեխոսլովակիայի արևմտյան սահմանների ապահովության երաշխիք տալ՝ հասկացնելով գերմանական իմպերիալիստներին, որ իրենք պատրաստ են այդ երկրները զոհաբերել, եթե Գերմանիան հարձակվի ՍՍՌՄ-ի վրա: Սակայն Լոկառնոյի համաձայնագրերը միայն Սովետական Միության դեմ չէին ուղղված: Արևմտյան Եվրոպայի այսպես կոչված «խաղաղեցումը», այդ շրջանում մաքսիմալ «հանգստություն» ապահովումը հնարավորություն էր տալիս Անգլիային ավելի ակտիվ քաղաքականություն վարելու Արևելքում, ասիական ժողովուրդներին ներգրավելու զանազան իմպերիալիստական խմբավորումների մեջ: Լոկառնոն նպաստում էր անգլիական իմպերիալիզմի դիրքերի ամրապնդմանը նաև Մերձավոր արևելքի երկրներում, նրանց վրա ձեռնարկ

ուժեղացնելուն, ուստի այդ համաձայնագրերը, անպայման ուղղված էին նաև Արևելքի երկրների, այդ թվում և Թուրքիայի դեմ: Թուրքական կիսապաշտոնական «Միլլիյեթ» թերթն այդ կապակցությամբ գրում էր. «Մեր կողմից տակավին չեն ըմբռնվել Արևելքի դեմ ուղղված գաղտնի և խարդախ այն մտադրությունները, որոնց առկայությունը մենք գիտակցում ենք բնազդորեն»⁵:

Լոկառնոյի համաձայնագրերի ստորագրումից հետո անգլիական դիվանագիտությունն ավելի ուժեղացրեց իր ճնշումը Թուրքիայի վրա՝ Մոսուլի հարցի կապակցությամբ: Այդ ժամանակ Մոսուլի շուրջը ծագած անգլո-թուրքական բանավեճն այն աստիճան խորացել էր, որ երկու երկրների մամուլը բացեիբաց գրում էր պատերազմի ռեալ հնարավորություն մասին:

Գրավելով Մոսուլի վիլայեթը Մուղրոսի գինադադարից (1918 թվականի հոկտեմբերի 30) հետո, Անգլիան այն մրտացրել էր իր մանդատային տերիտորիան հանդիսացող Իրաքի կազմի մեջ և այժմ մտադիր չէր նավթի հսկայական պաշարներով հարուստ այդ մարզը գիշել Թուրքիային:

Մոսուլի հարցը տևական վեճերի առարկա էր 1922—1923 թվականների Լոզանի կոնֆերանսում, որի ընթացքում կողմերը համաձայնության չեկան: Լոզանի պայմանագրի 3-րդ հոդվածն ազդարարում էր, որ «Թուրքիայի և Իրաքի միջև սահմանը կորոշվի Թուրքիայի և Անգլիայի հոժար կամքով, 9-ամսյա ժամկետում: Նախատեսված ժամկետում համաձայնության չգալու դեպքում վեճը կքննարկվի Ազգերի լիգայի խորհրդում»⁶: 1924 թվականի ապրիլ-մայիսին կայացած Ստամբուլի կոնֆերանսում անգլո-թուրքական բանակցություններն արդյունք չտվեցին, և անգլիական կառավարությունը 1924 թվականի օգոստոսի 10-ին հարցի քննարկումը տեղափոխեց Ազգերի լիգա: Վերջինիս կողմից առանձնացված

⁵ «Вѣстник ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ед. хр. 60, л. 49.

⁶ „Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне“, Изд. Литиздата НКВД, М., 1927, стр. 145.

հանձնաժողովը, գործը տեղում հետադուսելուց հետո, 1925 թվականի սեպտեմբերին Լիգայի խորհրդին ներկայացրեց իր հաշվետվությունը, որտեղ «ելնելով Իրաքի նորմալ զարգացման պահանջներից», առաջարկվում էր Մոսուլը միացնել Իրաքին՝ եթե հետագա 25 տարիներին Իրաքի մանդատը մնա Անգլիայի ձեռքում: Թուրքական պատվիրակությունը, որը հրավիրված էր այդ հարցի քննարկմանը, առարկեց վերոհիշյալ որոշման դեմ: Ելույթ ունենալով Ազգերի լիգայի խորհրդի 35-րդ սեսիայում, Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թեվֆիկ Ռյուշտուն հայտարարեց, որ մանդատային ռեժիմը չի կարելի տարածել Մոսուլի վիլայեթի վրա, քանի դեռ Թուրքիայի սուվերենությունը նրա նկատմամբ շարունակում է պահպանվել⁷:

Ազգերի լիգայի խորհուրդը, սակայն, հաշվի չառավ Թուրքական կառավարության բողոքները և 1925 թվականի դեկտեմբերի 16-ի իր նիստում որոշում կայացրեց Թուրքիայի և Իրաքի միջև սահմանն այսպես կոչված «Բյուտանիայան գծով» անցկացնելու մասին, այսինքն՝ Մոսուլի մարզն Իրաքին էր անցնում: Թուրքիան հրաժարվեց այդ որոշումն ընդունել, որը, ինչպես խոստովանում է անգլիական պատմաբան Էդվարդ Վերն-Հոջը, «կտրուկ կերպով ազդեց Թուրքիայի հասարակական կարծիքի վրա... Հակաբրիտանական տրամադրությունները նոր, բարձրագույն կետի հասան... Անգլիան նորից դարձավ ատելի իմպերիալիստական թշնամի...»⁹:

Սակայն Թուրքիան սուր և լարված փոխհարաբերությունների մեջ էր ոչ միայն Անգլիայի, այլև այս հարցում վերջինիս պաշտպանող իմպերիալիստական երկու խոշոր տե-

⁷ La question de Mossoul à la 35ème Session du Conseil de la Société des Nations (Genève). Lausanne, 1925, p. 108.

⁸ Նույն տեղում, էջ 53:

⁹ Edward Reginald Vere-Hodge, Turkish Foreign Policy (1918—1948). Thèse, présentée à l'Université de Genève pour obtenir le grade de docteur ès sciences politiques. Genève, 1950, p. 63.

րությունների՝ Ֆրանսիայի ու Իտալիայի հետ: Իտալական ֆաշիզմն անգլո-թուրքական ճգնաժամի այս մոմենտին առերևույթ դրսևորում էր իր նվաճողական ձգտումները Փոքր Ասիայի նկատմամբ՝ տերիտորիալ ձեռքբերումների միջոցով Իտալիայի «գերբնակեցումը» վերացնելու պատրվակով: Թուրքական մամուլը 1925 թվականի աշնանը տալիս պով հաղորդում էր Ռոզոս և Սիցիլիա կղզիների վրա իտալական զորքերի կենտրոնացման մասին:

Կարված վիճակում էին գտնվում նաև Թուրքիայի հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ՝ օտտոմանյան պարտքի և թուրք-սիրիական սահմանին վերաբերող հարցերի կարգավորման հետ առնչված: Ճիշտ է, Լոզանի կոնֆերանսում Թուրքիան փաստորեն ճանաչեց օտտոմանյան պարտքը, բայց մի շարք հարցեր՝ պարտքի մարման ժամկետները, այն փակելու կարգը և այլն, մնում էին չլուծված: Սիրիական սահմանի հարցը ևս լուրջ բախումների առիթ էր ծառայում երկու երկրների միջև:

Նշված ժամանակաշրջանում Թուրքիայի ներքին վիճակը ևս բավականին ծանր էր: Ճիշտ է, 1925 թվականի փետրվարին թուրքական զորքերին հաջողվեց ճնշել շեյխ Սաիդի ապստամբությունը, սակայն ազատասեր բուրդ ժողովուրդը չէր դադարեցրել իր պայքարը. պարտիզանական պատերազմը Քուրդստանում շարունակվում էր: Քեմալականների ներքին քաղաքականության դեմ հանդես էին գալիս նաև բնագրիմադիր ուժերը: Թեև թուրքական կառավարությունը 1925 թվականի հունիսին որոշում էր ընդունել առաջադիմական-հանրապետական կուսակցությունն արձակելու մասին՝ նրան մեղադրելով քրդական շարժման հետ ունեցած կապի մեջ, ընդդիմադիր ուժերը դեռ ակտիվորեն գործում էին՝ օգտագործելով նաև երկրի տնտեսություն ու ֆինանսների անմխիթար վիճակը:

Թուրքիայի համար օրհասական այդ պահին, երբ Անգլիան սպառնում էր նրան պատերազմով, անգլո-իտալա-հունական կոալիցիայով¹⁰, Սովետական Միությունը միակ տերությունն

էր, որը հետևողականորեն սլաշտպանում էր Թուրքիային: Նույնիսկ իր հակասովետական ուղղությամբ հայտնի ֆրանսիական «Լազի ֆրանսեզ» ամսագիրը ստիպված էր խոստովանել, որ «ի հակադրություն Թուրքիայի նկատմամբ անգլո-լիական թշնամանքի՝ Սովետները մշտապես հավանություն էին տալիս թուրքական տեսակետին»¹¹:

Այսպիսով, 1925 թվականի վերջին ստեղծված իրադրույթյան վերլուծությունը պարզորոշ կերպով ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակաշրջանում Թուրքիայի միջազգային դրուժյուններ խիստ վատացել էր, նա լրիվ մեկուսացված վիճակում էր գտնվում:

Ահա այսպիսի պայմաններում, 1925 թվականի դեկտեմբերի 17-ին, այսինքն Մոսկվի վերաբերյալ Ազգերի լիգայի կայացրած որոշման հաջորդ օրն իսկ, ՍՍՄԻ-ի և Թուրքիայի միջև Փարիզում ստորագրվեց պայմանագիր «չարձակման ու շեղծության մասին», որը գոհունակությամբ ընդունվեց Սովետական Միությունում և Թուրքիայում: Կանգ չառնելով այս տեղ պայմանագրի հողվածների վերլուծության վրա, նշենք միայն այն արձագանքը, որ պայմանագիրը գտավ թուրքական մամուլում և հասարակայնության մեջ:

Պայմանագրի ստորագրումից հետո մի քանի շաբաթ Թուրքիայի մամուլը մեծագույն հետաքրքրություն հանդես բերեց այդ իրադարձության նկատմամբ, վերլուծում էր պայմանագրի բովանդակությունը, առանձին հողվածները, տալիս իր գնահատականը: Համարյա բոլոր թուրքական թերթերը այդ պայմանագրին նվիրված առաջնորդող հողվածներ գեղտեղեցին, որոնցում բարձր էր գնահատվում նրա նշանակությունը Թուրքիայի միջազգային դրուժյունն ամրապնդելու և նրա անվտանգությունն ապահովելու գործում:

Թուրքական կիսապաշտոնական «Հաքիմիյեթի միլլիյեթ» թերթը 1925 թվականի դեկտեմբերի 22-ի համարում գրում էր՝ «Նվրոպական պայմանագրերն ազբեսիվ բնույթ են կրում և ուղղված են Արևելի դեմ: Նրանք սողողված չեն խաղաղու-

¹⁰ Sté Jean Pichon, Le partage du Proche-Orient, Paris, 1938, p. 247.

¹¹ «L'Asie française», Août-septembre 1926, p. 271.

Յյան ձգտումներով... Այդպիսի վիճակը ստիպում է Թուր-
քիային ինֆուուույն կերպով փնտրել իր անվտանգությունը
Երաշխավորող միջոցներ՝ դաշինք կազմելով այն պետություն-
ների հետ, որոնք Թուրքիայի հետ ընդհանուր շահեր ունեն»
(այս և բոլոր մյուս ընդգծումները թերթերին են—Ռ. Ս.):
Ի պատասխան արևմտյան մամուլի այն նախազգուշացումնե-
րին, որ նման համաձայնագրեր ստորագրելով և մերձենալով
ՍՍՌՄ-ի հետ, Թուրքիան սպառնալիքի տակ է դնում իր ան-
վտանգությունը, թերթն ավելացնում էր. «Նրանց, որոնց ան-
հանգստացնում է մեր հարևանների հետ մերձեցումը, մենք
ասում ենք, որ դա միայն մե՛ր անվտանգության հարցն է»¹²;
Նույն թերթը, դեկտեմբերի 24-ին տպագրելով պայմանագրի
լրիվ տեքստը, հաղորդում էր, որ «սովետա-թուրքական պայ-
մանագրի կնքումը հսկայական տպավորություն գործեց Ան-
կարայում»: Առաջնորդող հոգվածում «Հաքիմիյեթի միլլիյեն»
ընդգծում էր, որ նոր պայմանագիրը ազդեցիկ նպատակներ
չի հետապնդում, այլ վկայում է Թուրքիայի՝ դեպի իր հզոր
հարևանը կողմնորոշվելու մասին, որի քաղաքականությունը
հակադիր է միավորված տերությունների քաղաքականու-
թյանը՝ Ազգերի լիգայում: Առաջնորդողի վերջում ասված էր,
որ «նոր համաձայնագիրը Թուրքիայի համար անվտանգու-
թյան և բարեկեցության հարց է»¹³: Ստամբուլում լույս տես-
նող «Հայք» թերթը դեկտեմբերի 24-ի համարում հատկապես
նշում էր արևելյան ժողովուրդների նկատմամբ Սովետական
Միության վարած քաղաքականության հակադրությունը Անդ-
լիայի և Ազգերի լիգայի իմպերիալիստական քաղաքականու-
թյանը:

«ՍՍՌՄ-ը կանգնում է մեր կողմը,—ասված էր թերթում:
Համաձայնագրի ստորագրությունը մի մանիֆեստացիա է Ազ-
գերի լիգայի իմպերիալիստական քաղաքականության դեմ
Արևելքում»¹⁴:

¹² Տե՛ս «Известия», 24.XII-1925.

¹³ Տե՛ս «Известия», 29.XII-1925.

¹⁴ Տե՛ս Архив внешней политики СССР, ф. 132, д. 35, п. 75.

1925 թվականի պայմանագիրը դրական գնահատական
ստացավ նաև ընդդիմադիր մամուլի էջերում: Այսպես, օրի-
նակ, «Վաքըթ» թերթը 1925 թվականի դեկտեմբերի 31-ին
գրում էր, որ «կառավարությունը երկրի պաշտպանության շա-
հերից ելնելով կնքեց սովետա-թուրքական համաձայնա-
գիրը»¹⁵:

Այսպիսով, 1925 թվականի սովետա-թուրքական պայ-
մանագրի արձագանքները ժամանակի թուրքական մամու-
լում աներկբայորեն հաստատում են այն ճշմարտությունը,
որ Թուրքիան ավելի, քան Սովետական Միությունը, շահա-
գրգռված էր հիշյալ պայմանագրի ստորագրմամբ, որը Թուր-
քիային դուրս բերեց լրիվ մեկուսացումից միջազգային աս-
պարեզում և ամրապնդեց նրա դիրքերը ստեղծված լարված
իրադրության պայմաններում: Թուրքական մամուլից բերված
մեջբերումներն իսկ վճռականորեն հերքում են ժամանակա-
կից թուրք հեղինակների այն միտումնավոր կարծիքը, թե
իր 1925 թվականի պայմանագիրը միայն Սովետական Միու-
թյան օգտին էր, նրա շահերից էր ելնում, իսկ Թուրքիային
այն ձեռնտու չէր և վերջինս դրա կարիքը չուներ:

Ժամանակի անգլիական մամուլը սովետա-թուրքական
պայմանագրի ստորագրման լուրը դժգոհությամբ և վատ քո-
ղարկված թշնամանքով ընդունեց հենց այն պատճառով, որ
այդ պայմանագրով Սովետական Միությունը բարոյական
մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս Թուրքիային՝ նրա համար
գովարին պահին: Եվ պատահական չէր, որ պայմանագիրը
մեծ անհանգստություն առաջ բերեց Անգլիայի քաղաքական
ըրջաններում ու մամուլում: «Թուրքերի հետ հիմնական գըլ-
խացավանքը կայանում է նրանում, որ նրանց մեջքին կանգ-
նած է Սովետական Միությունը: Թուրք-սովետական պայմա-
նագիրը ստորագրվեց Մոսկուի սահմանի վերաբերյալ Ազգերի
լիգայի խորհրդի որոշումից անմիջապես հետո կարծես թե
նրա համար, որպեսզի Եվրոպային հիշեցվի Մոսկվայի ուժի

¹⁵ Տե՛ս «Известия», 3.1.1926.

մասին»¹⁶,—գրում էր անգլիական հայտնի ժուռնալիստ Ավ-
գուրը:

Ժամանակակից թուրք հեղինակների առանձին աշխատու-
թյուններում ևս հանդիպում ենք խիստ բնորոշ խոստովանու-
թյունների՝ 1925 թվականի պայմանագրի կնքման շարժառիթ-
ների մասին: Այսպես, արդեն հիշատակված Ալթեմուր Քըլը-
ջը, խոսելով հիշյալ պայմանագրի մասին, գալիս է այն եզ-
րակացություն, որ «թուրքերին դեպի այդ գործողությունը
մղող հիմնական գործոնը նրանց մեջ նորից արթնացած
կասկածն էր բրիտանական իմպերիալիզմի հանդեպ, որը
Առաջի հարցում իրոք անհանգստացնում էր Թուրքիային»¹⁷:

Թուրք հեղինակների աշխատություններում վերին աստի-
ճանի միտումնավոր, աղճատված տեսքով են ներկայացվում
ՍՍՌՄ-ի և Թուրքիայի միջև նախապատերազմյան տարիներ-
ին, հատկապես 1927—1935 թվականներին բավականին լայն
կարգացում ստացած առևտրական ու տնտեսական հարաբե-
րությունները:

Նպատակադրվելով անվստահություն ու թշնամանք սեր-
մանել դեպի Սովետական Միությունը, նրա տնտեսական ու
առևտրական քաղաքականությունը Արևելքի երկրների նկատ-
մամբ, թուրք պատմաբաններն ու ժուռնալիստները նորից
անզրադառնում են անցյալում դատապարտված ու հերքված
շինժու և սնանկ մեղադրանքներին՝ ՍՍՌՄ-ի հասցեին: Այս-
պես, նրանք մեղադրում են Սովետական Միությանն այն բա-
նում, որ իբր վերջինս 1929—1933 թվականների համաշ-
խարհային տնտեսական ճգնաժամի տարիներին Թուրքիայում
դեմպինգի քաղաքականություն էր վարում, 1927 և 1931 թը-
վականների առևտրական պայմանագրերով ստանձնած իր
պարտավորությունները չէր կատարում և այլն: Ալթեմուր
Քըլըջը, օրինակ, պնդում է, որ թուրք առևտրականների ապ-
րանքը Ռուսաստանում բռնագրավվում էր, որ 1931 թվականի

մարտի 16-ին կնքված երկրորդ առևտրական պայմանագրից
հետո էլ «ՍՍՌՄ-ը շարունակում էր դեմպինգի պրակտիկան
կիրառել»¹⁸:

Նման անհիմն մեղադրանքներ ներկայացվել են հենց
նշված ժամանակաշրջանի թուրքական մամուլում, որոնք իր
ժամանակին վճռականորեն հերքվել են սովետական ներկա-
յացուցիչների կողմից: Այսպես, 1927 թվականի մարտի 11-ի
սովետա-թուրքական առաջին առևտրական պայմանագրի
ատորագրումից շատ շանցած, թուրքական մամուլը սկսեց
աղմկել այն մասին, որ իբր թուրք վաճառականները ՍՍՌՄ
տերիտորիայում հետապնդվում են, նրանց գույքը բռնագրավ-
վում է և այլն:

Հարցի էությունը նրանումն էր, որ 1927 թվականի առև-
տրական պայմանագիրը սովետա-թուրքական ապրանքաշրը-
ջանառության ընդլայնմանը նպաստելով հանդերձ, տարբեր
բնույթի շարաշահումների հնարավորություն էր տալիս: Հա-
մաձայն այդ պայմանագրի, թուրք առևտրականներին իրա-
վունք էր վերապահվում իրենց ապրանքն արտահանել և վա-
ճառել ՍՍՌՄ-ի տերիտորիայում: ՍՍՌՄ ներքին շուկայի հետ
անմիջական շփումը հանգեցրել էր այն բանին, որ թուրք
առևտրականները կապ էին հաստատել նեպոմանների հետ և
զբաղվում էին սպեկուլյատիվ գործառնություններով: Մաքսի-
մալ շահույթ ստանալու ձգտումով տարված, թուրք առևտրա-
կանները Սովետական Միություն էին ներմուծում սպառո-
ղական բնույթի մեծ քանակությամբ ապրանքներ և դրանք
վաճառում սպեկուլյանտ-մասնավորներին, դրանով իսկ ուժե-
ղացնելով մասնավոր կապիտալիստական տարերբը ՍՍՌՄ
ներքին շուկայում: Միայն 1928—1929 թվականների օպերա-
ցիոն տարվա 10 ամիսների ընթացքում ՍՍՌՄ-ի տերիտորիա-
յում թուրք առևտրականների ստացած 7.750 հազ. ռուբլուց
մասնավորների հետ կնքած գործաբքը կազմում էր 2.832
հազ. ռուբլի, այսինքն՝ 36,5 տոկոս: Այսպիսի շփման հետե-

¹⁶ „Fortnightly Review“, 1926, № 2, p. 149.

¹⁷ Altémur Kilic, p. 56.

¹⁸ Altémur Kilic, p. 57.

վանքով թուրք առևտրականների ձեռք բերած շահույթները ոչինչ ընդհանուր շունչին ո՛չ Թուրքիայի ներքին շուկայում վաճառվող ապրանքների ինքնարժեքի հետ՝ ավելացրած նորմալ առևտրական շահույթը, ո՛չ այդ ապրանքները սպառող եվրոպական և այլ շուկաների գների, ո՛չ էլ ՍՍՌՄ տերիտորիայում արևելյան մյուս երկրների առևտրականների կողմից վաճառվող այդ նույն ապրանքների գների հետ: Այսպես, 1 արկղ նարնջի գինը ՍՍՌՄ ներքին շուկայում հասնում էր 45 ռուբլու, իսկ առանձին գործարքների դեպքում՝ 130 ռուբլու, այն ժամանակ, երբ թուրքական շուկայում այն կազմում էր 4,5—5 ռուբլի¹⁹: Միևնույն ժամանակ, թուրք առևտրականները, պայմանագրի պայմանները խախտելով, վալյուտայի սպեկուլյացիայով էին զբաղվում: Համաձայն պայմանագրի, թուրք առևտրականները կոտպերատիվներին վաճառվող իրենց ապրանքի դիմաց պետք է ստանային դրամով միայն դրանց վաճառքային ընդհանուր արժողութայն 70 տոկոսը, իսկ 30 տոկոսի չափով նրանք պետք է սովետական ապրանքներ գնեին: Այնինչ, թուրք առևտրականները շատ հաճախ զիմում էին ապօրինի ձանապարհների, ստանալով սովետական ռուբլիներ մեր ներքին շուկայում ապրանքներ գնելու համար, նրանք փոխանակում էին այդ ռուբլիները արտասահմանյան վալյուտայի հետ՝ Ստամբուլի բանկիրների միջոցով կապ հաստատելով ՍՍՌՄ-ում գործող արտասահմանյան մի քանի ձեռնարկությունների հետ²⁰, որը խստիվ հետապնդվում էր սովետական օրենքներով: Հաճախակի կրկնվում էին նաև թուրքական սերտիֆիկատներով ոչ-թուրքական ապրանքների ներմուծման դեպքերը, որը նույնպես առևտրական պայմանագրի խախտում էր: Նույնիսկ թուրքական մամուլում փաստեր էին բերվում այն մասին, որ մի շարք առևտրական պալատներ ցրվել էին ֆիկտիվ վկայականներ տալու համար²¹:

¹⁹ Архив Министерства внешней торговли СССР (далее—Архив МВТ СССР), ф. „Главный секретариат“, оп. 183, д. 92, л. 185—186.

²⁰ Նույն տեղում, թ. 186:

²¹ Նույն տեղում, թ. 76:

Բնական է, որ սովետական համապատասխան օրգանները չէին կարող հանդուրժել նման խախտումներ, և երբ մաքսատները, հաստատելով թուրք առևտրականների ներմուծված ապրանքների վերաբերյալ տրված վկայականների կեղծ, ապօրինի լինելը, նրանց առաջարկում էին դրանք հտ ուղարկել, թուրքական մամուլը անմիջապես հանդես էր գալիս նրանց պաշտպանություն մեծ և հակասովետական կամպանիան ու գիվանագիտական զեկույցները հետևում էին իրար, ըստ որում առևտրական այդ անհամաձայնությունները հաճախ կապում էին ՍՍՌՄ-ի հետ գոյություն ունեցող քաղաքական փոխհարաբերությունների հետ²²: Ահա թի ինչ էր հաղորդում ՍՍՌՄ առևտրի ժողկոմատին ուղարկած 1929 թվականի օգոստոսի 9-ի իր նամակում Թուրքիայում ՍՍՌՄ առևտրական ներկայացուցիչը. «Մեր գործողությունները թուրքական մամուլում գնահատվում են որպես բացահայտ սեպրեսիա, որն իբր թաքնված նպատակ ունի ստիպել թուրքերին չեղյալ հայտարարել առևտրական պայմանագիրը: Այս թաքնված թեզը, որն ընկած է պաշտոնական և ոչ-պաշտոնական մամուլի կողմից անցկացվող հակասովետական կամպանիայի հիմքում, անպայման սնուցվում ու պաշտպանվում էր կառավարող շերտանների կողմից, որոնք տակտիկորեն նախապատրաստում էին իրենց դիրքերը՝ ապագա բանակցությունների համար»²³:

Ինչպես տեսնում ենք, թուրքական մամուլի այն ժամանակ հարուցած մեղադրանքները, որոնք այժմ օգտագործվում են թուրք պատմաբանների կողմից, անհիմն ու փաստազուրկ են: Սովետական Միությունն ինքը առաջինը հարց բարձրացրեց 1927 թվականի առևտրական պայմանագիրը վերանայելու և նոր առևտրական պայմանագիր կնքելու մասին: 1931 թ. մարտի 16-ին ստորագրված սովետա-թուրքական երկրորդ առևտրական պայմանագիրը Թուրքիայի հետ կատարվող ողջ առևտուրը տեղափոխելով վերջինիս տերիտորիան, վերջ դրեց վերը նշված շարաշահումներին:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում:

Ինչ վերաբերում է Սովետական Միության կողմից իբր անցկացվող դեմպինգի քաղաքականությունը, այստեղ ևս թուրք հեղինակները փորձում են շրի երես բարձրացնել վազուց խորտակված սուտը: Քրլըջը, Յուլմանը և մյուսները իրավացի են մի բանում. դա այն է, որ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի տարիներին կապիտալիստական երկրներին մամուլում բորբոքվող հակասովետական թունոտ կամպանիային բավականին ուժգին ձայնակցեցին նաև թուրքական թերթերը՝ կրկնելով արևմուտքի բուրժուական մամուլի հերյուրանքները: Վերոհիշյալ հեղինակները «մոռանում» են միայն հիշեցնել իրենց ընթերցողներին, որ նույն թուրքական թերթերը ի վերջո հանդես եկան սովետական դեմպինգի առկայության հերքումով:

1929—33 թվականների համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի տարիներին Թուրքիայի տակավին թույլ էկոնոմիկան, հատկապես գյուղատնտեսությունը, մեծապես տուժեցին՝ շնայած թուրքական կառավարության ձեռք առած հովանավորական միջոցառումներին: Ձանալով որևէ բացառություն տալ տնտեսության նկատելի անկմանը, արտադրության ու ապրանքաշրջանառության խիստ կրճատման և ճրգնաժամի հետ առնչվող այլ երևույթներին, թուրքական թերթերը միացան համաշխարհային մամուլում սկսված հակասովետական կամպանիային, որի նպատակն էր այսպես կոչված «սովետական դեմպինգի» քողի տակ Սովետական Միությանը մեղադրել համաշխարհային ճգնաժամը սրելու ու խորացնելու մեջ: Թուրքական մամուլում տեղ գտած հակասովետական կամպանիան տարվում էր զանազան մոտիվներով. ՍՍՄ-ը մեղադրվում էր այն բանում, որ նրա արտադրած ապրանքները մրցակցություն են առաջ բերում ներքին, թուրքական շուկայում, համաշխարհային շուկայում և այլն: Ստամբուլում ֆրանսերեն լեզվով լույս տեսնող «Ռեպյուբլիկ» թերթը, օրինակ, 1931 թվականի մարտի 21-ի համարում գրում էր, որ Սովետական Միությունը «հացահատիկը վաճառում է շուկայական գներից ցածր և այդ պատճառով ոչ միայն չի տա-

նապում համաշխարհային ճգնաժամից, այլ նրա գործունեության մեկն է հանդիսանում»:

Նման մեղադրանքները հերքվել էին Թուրքիայում ՍՍՄ լիազոր ներկայացուցիչ (դեսպան) Յա. Չ. Սուրիցի կողմից՝ թուրքական մամուլի թղթակիցներին նրա տված ինտերվյուի մեջ, որը թուրքական կառավարության կիսապաշտոնական օրգանը հանդիսացող «Միլլիյեթ» թերթը զետեղել էր իր 1930 թվականի դեկտեմբերի 10-ի համարում՝ «Այսպես կոչված սովետական դեմպինգը» վերնագրի տակ: «Սովետական դեմպինգի մասին պնդումների ամբողջ անանկությունը ցույց տալու համար, ասվում էլ, հիշյալ պատասխանում, — բավական է մի բանի փաստեր և թվեր բերել. 1913 թվականին ցաքական Ռուսաստանից հացահատիկի արտահանումը կազմում էր համաշխարհային հացահատիկի արտահանման 25 տոկոսը, մինչդեռ ներկայումս այն կազմում է ընդամենը 7—8 տոկոս: Ինչ վերաբերում է հացահատիկի վաճառքի գներին, բավական է նայել Մարսելի Հավաս գործակալության կողմից ամեն օր հրատարակվող գների բյուլետենին, համոզվելու համար, որ «օրինակ, ումինական հացահատիկը մշտապես վաճառվում է ավելի ցածր գներով»²⁴: Չնայած այս հիմնավորված ու համոզիչ հերքմանը, հակասովետական կամպանիան թուրքական մամուլում շարունակվում էր գրեթե ողջ 1931 թվականի ընթացքում:

«Միլլիյեթ» թերթը 1931 թվականի մայիսին սովետական դեմպինգի հարցին նվիրված հոդվածների մի սերիա տպագրեց²⁵, որոնց հեղինակները, ի վիճակի չլինելով հաստատել սովետական արտադրության ապրանքների մրցակցության առկայությունը թուրքական շուկայում, Սովետական Միությանը մեղադրում էին դեպի արտասահման այնպիսի մթերքների արտահանման մեջ, «որոնք այնտեղ խանգարում են թուրքական արտադրանքի իրացմանը»: Սովետական արտահանման դեմ առաջ բաշված մեղադրանքներն այն աստիճան

²⁴ „Milliyet“, 10.XII.1930.

²⁵ Տե՛ս „Milliyet“, 20—25.V.1931.

մտացածին ու անհիմն էին, որ թուրքական թերթերը, ինչպես նաև պաշտոնական անձինք ու ղեկավար գործիչները, ի վերջո, ստիպված էին հանդես գալու փաստական հերքումներով: Այսպես, կառավարող շրջաններին մտա կանգնած «Աքշամ» ազդեցիկ թերթը հաղորդում էր, որ արտաքին առևտրի ղեկավարամենտը, հետաքննելով սովետական ղեմպինգի իբր անբարենպաստ ազդեցությունը թուրքական արտահանման ապրանքների վրա, եկավ այն եզրակացություն, որ «սովետական ապրանքներն արտասահմանյան շուկաներում ոչ մի ազդեցություն չեն գործում թուրքական ապրանքների իրացման վրա»:

«Յարըն» թերթը 1931 թվականի ապրիլի 4-ի համարում տպագրել էր Թուրքիայի տնտեսության մինիստրության եզրակացությունը վերջինիս կողմից անցկացված հետաքննության մասին՝ սովետական էքսպորտային կազմակերպությունների կողմից ցեմենտի բնագավառում ղեմպինգ կիրառելու առթիվ, որտեղ ասված էր, որ «թուրքական շուկայում ռուսական ցեմենտ բոլորովին չկա»: Վերջապես, Թուրքիայի տնտեսության մինիստր Մուստաֆա Շերեֆ-բեյը մեջբերելով նիստում նույնպես խոստովանեց, որ «Թուրքիայում սովետական ղեմպինգ գոյություն չունի»²⁶:

Այսպիսով, փաստերը հերքում են թուրք հեղինակների այն պնդումները, որոնք խեղաթյուրելով պատմական իրականությունը, աղավաղված տեսքով են ներկայացնում արեվելյան երկրների և, հատկապես, Թուրքիայի նկատմամբ ՍՍՌՄ-ի վարած առևտրական քաղաքականությունը:

Սակայն ավելի համոզող են թուրք պատմաբանները պաշտպանում են մի այլ թյուր և սնանկ տեսակետ: Զանալով նսեմացնել և նույնիսկ լիովին ուրանալ նախապատերազմյան տարիներին Սովետական Միության կողմից Թուրքիային ցույց տրված տնտեսական, ֆինանսական ու տեխնիկական անշահախնդիր օգնությունը, նրանք կոպիտ կերպով խեղա-

²⁶ „Hakimiyeti Milliye“, 24.VII.1931.

թյուրում են այդ օգնության իմաստն ու նպատակները՝ կրկնելով Արևմուտքի բուրժուական պատմաբանների տարածած այն կեղծիքը, որ իբր Սովետական Միության օգնությունն ու աջակցությունը մի նպատակ էր հետապնդում՝ թույլ շտալ Թուրքիային մերձենալու արևմտյան տերությունների հետ: Այսպես, Յուլմանը գործն այնպես է ներկայացնում, որ իբր Սովետական Միության ողջ քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ կանխորոշվել է այն վախով, որ նա տածում էր արևմտյան տերությունների հետ Թուրքիայի մերձենալու փաստից: Նույնիսկ 1925 թվականի չհարձակման և չհզորության պայմանագրի ժամկետի երկարաձգումը նա կապում է այդ «վախի» հետ:

«Սովետական ղեկավարների այդ վախը,—գրում է Յուլմանը,—ավելի մեծացավ (Թուրքիայի ֆինանսների մինիստր) Շյուքրյու Սարաջոլուի ուղեորությամբ (Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ—Ռ. Ս.) և ՍՍՌՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Լիտվինովը 1931 թվականի վերջերին այցելեց Անկարա, որի հետևանքով 1925 թվականի ղեկտեմբերի 17-ի պայմանագիրը երկարացվեց 5 տարով»: «Շատ շանցած,—շարունակում է հեղինակը,—1932 թվականի ապրիլին, Սովետական Միությունը Թուրքիային 8 մլն. դոլար վարկ տրամադրեց, որի մի մասով Կայսերիի տրիկոտաժի ֆաբրիկան կառուցվեց... Այս բոլորը ակներև կերպով ցույց է տալիս, որ Սովետական Միությունը անհանգստություն էր զգում Թուրքիայի՝ դեպի արևմտյան պետությունները թեքվելուց»²⁷: Իսկ Քըլըջը ուղղակի գրում է. «Սովետները Արևմուտքի հետ Թուրքիայի մերձեցումը կանխելու համար նոր քայլ արեցին՝ նրան առաջարկեցին 8 մլն. դոլար վարկ՝ Սովետական Միությունից մեքենաներ գնելու նպատակով»²⁸:

Այս միտումնավոր կարծիքը հայտնելով, հեղինակը միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է համարում նշել այն փաստը,

²⁷ „Forum“, 1 Temmuz 1960, sayı 150, s. 10.

²⁸ Altemur Kilic, p. 58.

որ «Թուրքիան ի վիճակի չէր ստանալու այդ վարկը Արևմուտքից՝ ներառյալ Ամերիկան՝ այդ ժամանակ շարունակվող համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի պատճառով»²⁹։ Այստեղ պետք է ավելացնել, որ Թուրքիան ոչ միայն չէր կարող Արևմուտքից ստանալ այդ վարկը, այլ նման արտոնյալ պայմաններով վարկ ոչ մի իմպերիալիստական տերություն նրան չէր տրամադրի։

Եվ իրոք, Սովետական կառավարությունն այդ վարկը հատկացնում էր Թուրքիային առանց տոկոսի և նրա մարումը կատարվելու էր քսան տարվա ընթացքում՝ Սովետական Միությանը թուրքական արտադրության ապրանքներ մատակարարելու եղանակով։ Այսպիսով, թուրքական կառավարությունը ստիպված չէր լինի դիմելու օտարերկրյա վալյուտային։

Այնուհետև, մեքենաներն ու սարքավորումը ՍՍՌՄ-ը հատկացնում էր այնպիսի գներով, որոնցով դրանք վաճառվում էին այդ ապրանքների հիմնական արտադրող հանդիսացող երկրների կողմից։

Իր ժամանակին թուրքական մամուլը լայնորեն արձագանքել է այդ իրադարձությանը և ընդգծել սովետական վարկի «բացառիկ արտոնյալ պայմանները»։ Թուրքական թերթերը գնահատում էին այդ ակտը, որպես բարեկամական և անշահախնդիր օգնություն Թուրքիայի էկոնոմիկային, որը նրա առջև նոր ուղիներ է բացում³⁰։

Անկարայում լույս տեսնող «Կադրո» ամսագիրը հատուկ հոդված էր նվիրել սովետական վարկին, որտեղ, մասնավորապես, նշվում էր, որ «Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային տրված ապրանքային վարկը ծառայում է երկիրը կարճ ժամանակամիջոցում առաջավոր ու նորագույն տեխնիկայով զինելու խնդրին»³¹։

²⁹ Altemur Kilic, p. 58.

³⁰ Տե՛ս «Досье иностранной печати», 1932, Д7, п. 2. Обзор турецкой прессы. Материалы Института истории АН СССР.

³¹ Տե՛ս «Kadro», № 5, Mayıs 1932, s. 27. Ankara.

ՍՍՌՄ-ի ֆինանսական և տեխնիկական օգնությունն անշահախնդիր բնույթն այն աստիճան ակներև էր, որ թուրքական թերթերը բանավեճի մեջ էին մտնում ֆրանսիական մամուլի հետ, որը թշնամաբար ընդունեց սովետա-թուրքական տնտեսական համագործակցության առթիվ հրապարակված պաշտոնական հաղորդումը։ Այսպես, «Ջումհուրիեթ» թերթը հակահարված էր տալիս ֆրանսիական կիսապաշտոնական «Տան» թերթին, որն իր առաջնորդողում փորձում էր Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Իսմեթ Ինոնյուի 1932 թվականի մայիսին Մոսկվա կատարած այցելությունը կապել ինչ-որ գաղտնի մտադրությունների հետ։

«Իզդուր են ուղևորության մեջ գաղտնի շարժառիթներ փնտրում,— նշում էր թերթը։ Մեզ համար օգտակար է ուսումնասիրել այն ուղիները, որոնցով Սովետական Միությունը ընթանում է դեպի առաջագիմությունը։ ՍՍՌՄ-ը հոժարությամբ օգնում է մեզ այդ բանում...»։

Բացի այդ, հրաժարվելով Թուրքիային ապառիկ տեքստիլ մեքենաներ վաճառել, արևմտյան երկրները հաշվի չառնան այն հանգամանքը, որ Թուրքիան դրանք ավելի ձեռնառու պայմաններով կարող է ստանալ Սովետական Միությունից։ Ամերիկյան «Նյու-Յորք հերալդ տրիբյուն» թերթը 1932 թվականի հուլիսի 19-ի համարում տպագրել էր Ստամբուլի իր թղթակցի հաղորդումը, որտեղ, մասնավորապես, ասված էր հետևյալը.

«...Շատ հետաքրքիր է նշել, քանի որ դա որպես մեծ իրոնիա է հնչում, որ այն ժամանակ, երբ արևմտյան երկրները հրաժարվեցին Թուրքիային վարկով մեքենաներ վաճառել, Սովետական Միությունն ի վիճակի եղավ անել այդ բանը՝ չպահանջելով որևէ երաշխիք։ ՍՍՌՄ-ը համաձայնվեց դրամի փոխարեն թուրքական ապրանքներ ստանալ՝ այդ վարկը մարելու համար...»։

ՍՍՌՄ-ի կողմից Թուրքիային երկարաժամկետ ու անտոկոս վարկ տրամադրելու փաստը մեծ արձագանք գտավ Արևելքի հետամնաց երկրներում։ Այսպես, օրինակ, հնդկա-

կան «Բումբեյ քրոնիկլ» թերթն իր 1932 թվականի հունիսի 4-ի համարում զետեղել էր մի հոդված, որտեղ ասվում էր, որ «Թուրքիային տրված սովետական վարկը նոր դարաշրջան է բացում Արևելքի հետամնաց գյուղատնտեսական երկրների համար»: Նշելով այն փաստը, որ Թուրքիային հատկացված սովետական վարկը առաջին վարկն էր, որ երբեկիցե Սովետական Միությունը տրամադրել էր օտարերկրյա որևէ պետության, թերթն ընդգծում էր այն առավելությունները, որոնք սովետական արդյունաբերական վարկով տրվում են հետամնաց երկրներին: «Թուրքիան, Ավղանստանը և Պարսկաստանը իրենց տնտեսական թուլության հետևանքով չեն կարող եվրոպական կամ ամերիկյան արտադրության մեքենաներ գնել, որովհետև նրանք չափազանց թանկ են արևելյան այդ ազդատ երկրների համար»³²:

Անհրաժեշտ է նշել, որ նույնիսկ այդպիսի արտոնյալ պայմաններով հատկացված սովետական վարկի իրացումը Թուրքիայում հարթ չի անցել իր ժամանակին, այն որոշակի դիմադրության է հանդիպել Սովետական Միության նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված թուրքական ազդեցիկ շերտանների կողմից: Արխիվային փաստաթղթերից երևում է, որ մի շարք ղեկավար գործիչներ ջանք չէին խնայում սովետական վարկի իրացումը խափանելու համար: Այսպես, տնտեսության մինիստր Ջեյլալ Բայարը Թուրքիայում տեքստիլ կոմբինատի կառուցման հետ կապված տեխնիկական հարցերը ճշգրտելու նպատակով կառավարական հանձնաժողով ուղարկելով Սովետական Միություն, միաժամանակ այդ նույն տեխնիկական առաջարկներն ուղարկել էր Անգլիա ու Գերմանիա՝ «ապացուցելու համար, որ անգլիացիներն ու գերմանացիները կկարողանան ավելի լավ նախագծեր տալ, զգալիորեն ավելի էժան և ավելի կարճ ժամկետում...»³³:

³² ՏՖՍ «На зарубежном Востоке», 1932, № 2, стр. 106.

³³ Архив МВТ СССР, ф. «Восточный сектор», оп. 342; д. 10, л. 146.

Հաղորդելով Սովետական Միության նկատմամբ աներախտապարտ ու ուխտադրուժ դիրք բռնած Ջեյլալ Բայարի ու նրա խմբի անշնորհակալ գործունեության մասին, թուրքական կառավարական հանձնաժողովի անդամներից մեկը՝ Շելքեթ Թուրգուլ-բեյը խոստովանում էր, որ այդ խումբը «ուժեղ աջակցություն էր ստանում ազդեցիկ անձանց կողմից»³⁴: Սովետական «Տուրկստրոյ» տրեստի կառավարչի հետ ունեցած մի այլ զրույցի ժամանակ հիշյալ Թուրգուլ-բեյը հայտնել էր, որ Ջեյլալ Բայարի խումբը, իր ձեռքում կենտրոնացնելով Կայսերի քաղաքում կառուցվելիք տեքստիլ կոմբինատի շինարարության հետ կապված բոլոր հարցերը, տրեստի ստեղծման առաջին իսկ օրերից ամեն կերպ աշխատում էր կասեցնել նրա աշխատանքը:

«Նրան (Բայարի խմբին—Ռ. Ս.) հաջողվեց երկու ամսով հետաձգել էսքիզային նախագծի հաստատումը, ուշացնել սովետական մասնագետ-ինժեներների մեկնումը Թուրքիա՝ տեխնիկական անհրաժեշտ տվյալները տեղում ճշտելու նպատակով և այլն»³⁵:

Թշնամական այդ գործողությունները նպատակ էին հետապնդում շինարարական աշխատանքների ձգձգման ճանապարհով Սովետական Միության համար անհնարին դարձնել տեքստիլ կոմբինատի ավարտումն ու գործարկումը սահմանված ժամկետին:

Չնայած քաղմաթիվ խոչընդոտներին, սովետական մասնագետներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց ժամանակին ավարտել Թուրքիայի խոշորագույն տեքստիլ կոմբինատի շինարարությունը:

Կայսերիի կոմբինատն ամբողջովին հագեցված էր սովետական արտադրության մեքենաներով ու սարքավորումներով: Հիմնական տեխնիկական կադրերը պատրաստվել էին Մոսկվայում՝ հատուկ կուրսերում: Բացի դրանից, թուրքական կառավարության խնդրանքով վերահիշյալ «Տուրկստրոյ»

³⁴ Архив МВТ СССР, ф. «Восточный сектор», оп. 359, д. 36, л. 9.

³⁵ Նույն տեղում, թ. 8:

տրեստը Թուրքիայում կազմակերպել էր որակյալ բանվորական ուժի նախապատրաստման կուրսեր, որտեղ դասավանդում էին Սովետական Միությանից հրավիրված մասնագետները:

Կայսերիի կոմբինատի շահագործման հանձնելու կապակցությամբ (1935 թվականի սեպտեմբերի 17-ին) Թուրքիայում Սովետական Միության դեսպան Լ. Մ. Կարախանն ու Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Իսմեթ Ինոնյուն հեռագրեր փոխանակեցին: Վերջինիս հեռագրում ասված էր.

«...Համագործակցելով մեզ հետ կապիտալ գործում, որին մենք ձեռնարկեցինք, Սովետական Միությունն իր բարեկամության նոր ապացույց տվեց մեզ»³⁶:

Մի շարք թուրք գործիչներ և մասնագետներ, որոնք նախապատերազմյան տարիներին և, մասնավորապես, 1932—1935 թվականներին այցելել էին Սովետական Միություն, Թուրքիա վերադառնալուց հետո խոստովանում էին, որ ՍՍՌՄ-ի տնտեսական քաղաքականությունը բարեկամական ու անշահախնդիր բնույթ է կրում, Թուրքիային «ստրկացնելու» նպատակներ չի հետապնդում: Միաժամանակ նրանք նրշում էին այն փաստը, որ Սովետական Միության վերաբերյալ իրենց երկրում տարածվող լուրերը շատ հեռու են իրականությունից: Այսպես, թուրքական կառավարական հանձնաժողովի անդամներից մեկը՝ Ջելլալեզդին-բեյը հայտարարեց. «Վերադառնալով Անկարա, ես իմ բոլոր ընկերներին կպատմեմ, որ հիմնովին փոխում եմ կարծիքս ՍՍՌՄ-ի մասին, որպես տեխնիկապես հետամնաց և իմպորտից նոր ազատագրվող մի երկրի, որովհետև այն ամենը, ինչ որ հանձնաժողովը տեսավ, մինչև վերջը հակասում է ՍՍՌՄ-ի վերաբերյալ Թուրքիայում տարածվող լուրերին»³⁷: Երբ 1934 թվականի սեպտեմբերին՝ ՍՍՌՄ-ից հիշյալ հանձնաժողովի մեկելուց առաջ, նրա անդամներին հանձնվեցին բամբակեղենի արդյունաբերության 1934 թվականի արտադրանքի նմուշների

³⁶ „Известия“, 22.IX.1935.

³⁷ Архив МВТ СССР, ф. Туркстрой, оп. 765, д. 15, л. 11.

արբաններ, հանձնաժողովի անդամներից մեկը ասաց հետևյալը.

«Մենք նորից համոզվում ենք Թուրքիայի նկատմամբ ՍՍՌՄ-ի անկեղծ ու բարյացակամ վերաբերմունքի մեջ: Տեխնիկական այդքան տվյալներ պարունակող նյութը աշխարհի ո՛չ մի ֆիրմա, ո՛չ մի գնով մեզ չէր տա...»³⁸:

Իսկ թուրքական հայտնի «Սումերբանկի» ղեկավարը Նուրուլա Էսադը, որն ամենևին էլ բարեկամաբար չէր տրամադրված Սովետական Միության նկատմամբ, հայտարարեց, որ իր զրույցները սովետական ղեկավար գործիչների հետ իրեն համոզեցին այն բանում, որ ի դեմս ՍՍՌՄ-ի թուրքերն ունեն անկեղծ ու ուժեղ բարեկամ:

«Ես իմ ընկերների հետ եղել եմ Իտալիայում, Շվեյցարիայում ու Գերմանիայում: Ինչի ես հանդիպեցի այնտեղ, դա այն է, որ բոլորը ցանկանում են վաճառել իրենց ապրանքը, բայց վաճառել՝ առևտրական շահի նկատառումներից ելնելով... սակայն նրանց առաջարկներում չկա և ո՛չ մի յոտա ցանկություն՝ օգնել մեզ ազատագրվելու օտարերկրյա տրեստեսական կախվածությունից: Ահա թե ինչումն է տարբերությունը մեր հանդեպ ՍՍՌՄ-ի ու Եվրոպայի երկրների վերաբերմունքի մեջ...»³⁹:

Նույնիսկ հետպատերազմյան տարիների թուրքական մամուլի էջերում, որը Բայար-Մենդերեսի տիրապետության օրոք մինչև վերջը ծառայում էր այդ կլիկի նպատակներին և բացահայտ պրոամերիկյան ուղղություն ուներ, երբեմն տեղ են գտել ուշագրավ խոստովանություններ՝ ՍՍՌՄ-ի տնտեսական օգնության մասին: Այսպես, իր հակասովետական ուղղվածությամբ աչքի ընկնող «Աքշամ» թերթը 1956 թվականի մարտի 26-ին գրում էր.

«Թուրքերը լավ գիտեն սովետական տնտեսական օգնությունն այն պատճառով, որ 30-ական թվականներին ին-

³⁸ Архив МВТ СССР, ф. Туркстрой, оп. 765, д. 15, л. 9.

³⁹ Նույն տեղում, թ. 1:

դուստրացումը Թուրքիայում սկսվեց ուսաների օգնության շնորհիվ»⁴⁰։

Պետք է ասել, որ առանձին թուրք հեղինակներ «ի միջի ալուր» հիշատակում են 1932—1935 թվականներին ՍՍՌՄ-ի կողմից Թուրքիային ցույց տրված տնտեսական օգնությունը և խոստովանում, որ այն իրոք անշահախնդիր բնույթ էր կրում։ Այսպես, Քեմալ Քարիաթը, որը, ինչպես ցույց տրվեց նախորդ գլխում, սովետա-թուրքական հարաբերությունների մի շարք հարցեր լուսաբանում է միտումնավոր ձևով, վերը հիշատակված իր աշխատության մեջ նշում է, որ «Սովետները Թուրքիային 8 մլն. դոլարի արժողությամբ օգնություն հատկացրեցին՝ չփնտրելով ո՛չ մի շահ»⁴¹։

Այսպիսով, բերված փաստերը համոզիչ կերպով հերքում են թուրք հեղինակների այն սխալ և վերին աստիճանի միտումնավոր գնահատականները, որոնց համաձայն նախապատերազմյան տարիներին ՍՍՌՄ-ի կողմից Թուրքիային ցույց տրված ֆինանսական ու տեխնիկական օգնությունը իբր չի կրել անշահախնդիր բնույթ և Թուրքիան ՍՍՌՄ-ի հետ տնտեսական համագործակցությունից որևէ օգուտ չի ստացել։

* * *

Թուրք պատմագրության մեջ խեղաթյուրվում է նաև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակի սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը։

Թուրք պատմաբանների մոտ գերիշխում է այն տեսակետը, որ սովետա-թուրքական հարաբերությունները սրվեցին ու վատթարացան ՍՍՌՄ-ի մեղքով, սովետական կառավարության վարած սխալ քաղաքականության հետևանքով։ Սակայն նրանց մի մասը (Սադրը, Քարիաթ, Քըլչը, Բուրչակ) գտնում է, որ սովետա-թուրքական հարաբերությունները սրվեցին 1935 թվականի վերջից—1936 թվականից, մյուսները (Յուլման, էսմեր) այն կարծիքն են հայտնում, որ մինչև 1939

թվականը՝ 2-րդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, Սովետական Միության ու Թուրքիայի միջև գոյություն ունեին նորմալ և անկեղծ փոխհարաբերություններ։

Այսպես, Նեջմեդդին Սադրը, որը երկար տարիներ հրատարակել է Թուրքիայի կառավարող շրջաններին մոտ կանգնած «Աքշամ» թերթը, իսկ այնուհետև գլխավորել արտաքին գործերի մինիստրությունը, գտնում է, որ սովետա-թուրքական հարաբերությունները սկսեցին փոխվել 1935 թվականից անմիջապես հետո, և հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «Փոփոխությունը կապված էր ոչ թե Թուրքիայի սեփական քաղաքականության, այլ համաշխարհային քաղաքականության ուժերի հետ»⁴²։ Զարգացնելով իր միտքը, հեղինակը «չրջվում» է դեպի Սովետական Միությունը և հանգում այն եզրակացության, որ իբր վերջինս փոխեց իր քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ։ «Թուրքիայի նկատմամբ սովետական քաղաքականության փոփոխումը,—գրում է Սադրը,—տեղի ունեցավ Մոսկոյի կոնվենցիայի ստորագրությամբ. թեև նրա հոգավածները նպաստավոր էին Սովետներին, ուստի մամուլը այդ մոմենտից սկսեց դժգոհություն հայտնել Թուրքիայից և մեղադրել նրան «իմպերիալիստական տերությունների ձեռքին խաղալիք դառնալու մեջ»⁴³։ Քեմալ Քարիաթը ևս սովետա-թուրքական հարաբերությունների սրման մեղքը փորձում է բարդել ՍՍՌՄ-ի վրա, նրան մեղադրելով Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու մեջ։

«Սովետա-թուրքական բարեկամությունը,—գրում է Քարիաթը,—աստիճանաբար վատթարացավ 1935 թվականից հետո»⁴⁴։

Համարյա նույնն է կրկնում Քըլչը. «Հասարակական կարծիքը (թուրքական—Ռ. Ս.),—գրում է նա,—որը մինչև

⁴² Necmeddin Sadak, Turkey faces the Soviets. „Foreign Affairs“, April 1949, vol. 27, № 3, p. 451.

⁴³ Նույն տեղում, էջ 452։

⁴⁴ Kemal Karpat, p. 351.

⁴⁰ „Akşam“, 26.III.1956.

⁴¹ Kemal Karpat, p. 351.

1935 թվականը միանգամայն բարյացակամ էր տրամադրված Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ, զնալով դառնում էր ավելի կասկածամիտ Թուրքիայում Ռուսաստանի ծավալած քայքայիչ գործունեության և նեղուցների նկատմամբ նրա մտադրությունների հանդեպ»⁴⁵:

Նման մեղադրանքները թուրք հեղինակներն անհրաժեշտ չեն համարում հիմնավորել փաստերով, քանի որ այդպիսիք իրականության մեջ չկան: Սովետական Միությանը երբեք չի միջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին: Այդ բանը նշել են իրենք՝ Թուրքիայի ղեկավար գործիչները: Այսպես, Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թեվֆիկ Ռյուշտյունը եզրիպատական «Աս-Միյասա» թերթի թղթակցին տված ինտերվյուի մեջ վերջինիս այն հարցին, թե «բոլշևիկները պրոպագանդա չե՞ն տանում Թուրքիայում», կատեգորիկ կերպով պատասխանեց. «ՍՍՌՄ-ը երբեք չի միջամտել մեր գործերին»⁴⁶ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Ինչ վերաբերում է Մոսկոյի կոնֆերանսին, թուրք հեղինակներն անհանդուրժելի կերպով խեղաթյուրում են այդ կոնֆերանսում Սովետական Միության գրաված դիրքը և, միաժամանակ, ջանք չեն խնայում Անգլիայի ու նեղուցների հարցում նրա ազդեցիվ քաղաքականության պաշտպանի դերում հանդես եկած Թուրքիայի դիրքը ամենազրկական կողմերից ներկայացնելու համար: Եթե պրոֆ. էսմերը, խոսելով Մոսկոյի մասին, հարկ չի համարում պարզաբանել, թե ինչո՞ւ «կոնֆերանսի բանակցությունների ժամանակ Թուրքիայի և Սովետների միջև տարաձայնություններ առաջ եկան...»⁴⁷, ապա Բուրշակը, աղավաղելով փաստերը, պնդում է, թե Մոսկոյի կոնֆերանսում Անգլիայի ու Ռուսաստանի դերերը՝ Լոզանի համեմատությամբ՝ փոխվեցին: «Այս անգամ,— գրում է նա,— Անգլիան, պաշտպանելով թուրքական տեսակետը, Ռուսաստանի դեմ ճակատ կազմեց»⁴⁸:

Իրականում, սակայն, ճիշտ հակառակն է տեղի ունեցել: Ոչ թե Անգլիան պաշտպանեց թուրքական տեսակետը, այլ Թուրքիան իր տեսակետը Մոսկոյի կոնֆերանսում չպաշտպանեց, նա ուղղակի հրաժարվեց իր տեսակետից՝ հօգուտ Անգլիայի: Այլ կերպ ասած, Թուրքիան ինքը մինչև վերջը մոլեռանդորեն պաշտպանեց նեղուցների նոր կոնվենցիայի անգլիական նախագիծը, որը ոչ միայն բացահայտ հակասովետական ուղղվածություն ուներ, այլև հակասում էր Թուրքիայի անվտանգության շահերին: Այդ մասին իր ժամանակին գրվել է նույնիսկ թուրքական մամուլում: Այսպես, Ստամբուլում լույս տեսնող կիսապաշտոնական «Ջումհուրիեթ» թերթը և նրա ֆրանսերեն հրատարակությունը հանդիսացող «Ռեպյուբլիկ» թերթը 1936 թվականի հուլիսի 12-ի իրենց առաջնորդունեքում խիստ քննադատության էին ենթարկում նեղուցների վերաբերյալ անգլիական նախագիծը՝ մերկացնելով նրա հողվածների «ազդեցիվ բնույթը»: Ընդգծելով անգլիական այն թեզի անհեթեթությունը, որով առաջարկվում էր օտարերկրյա ռազմականավերի նեղուցներով անցնելը պատերազմի տարիներին ավելի մեծ շահով ազատ ճանաչվեր, քան խաղաղ ժամանակ, թերթերը եզրակացնում էին, որ այդ բանն «անհամատեղելի է Թուրքիայի անվտանգության հետ»⁴⁹:

Միաժամանակ, թուրքական պատվիրակությունը փորձեց կոնվենցիայի մեջ մտցնել այնպիսի կետեր, որոնք նրպատակ ունեին խոչընդոտելու Սև ծովում սովետական ռազմական նավատորմի զարգացմանը:

Ինչպես հայտնի է, Մոսկոյի կոնֆերանսի ժամանակ Անգլիան առաջ քաշեց սևծովյան տերությունների և, առաջին հերթին, ՍՍՌՄ-ի դեմ ուղղված, նրանց շահերն անտեսող հետևյալ պահանջը. բոլոր օտար ռազմականավերի անսահմանափակ մուտք Սև ծովը և վերջինիս «միջազգային բնույթի» ճանաչում: Բացի դրանից, Անգլիան պահանջում էր սևծովյան

⁴⁵ Altemur Kilic, p. 112.

⁴⁶ *Տե՛ս* ИГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ед. хр. 161, л. 394.

⁴⁷ Dr. Ahmet Şükrü Esm er, *Styasî tarih*, s. 231.

⁴⁸ Rifki Salim Burçak, s. 67.

⁴⁹ *Տե՛ս* „Известия“, 15.VII.1936.

և ոչ-սեծովյան պետութիւնները ռազմանավերի համար «հավասար իրավունքներ» նեղուցներում ու Սև ծովում:

Թուրքական պատվիրակութեան ղեկավար Արասը Անգլիայի ներկայացուցիչների հետ ունեցած անգրկուխսյան հանդիպումների ժամանակ ջանք չէր խնայում Սովետական Միութեան արդարացի առաջարկները ձախողելու համար: Սակայն սովետական պատվիրակութեան հաստատուն դիրքն է վերջո հաղթանակեց և արևմտյան տերութիւնները ստիպված եղան համաձայնվելու նրա առաջարկների հետ. օտար տերութիւնների ռազմանավերի տոննաժը սահմանափակվում էր, իսկ սեծովյան տերութիւններին հնարավորութիւն էր տրվում ցանկացած տոննայի ռազմանավեր անցկացնել նեղուցներով և այլն⁵⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Սովետական Միութիւնը ոչ մի ազդեխիվ նպատակ չէր հետապնդում նեղուցների նկատմամբ, այլ ղեկավարվում էր բացառապէս սեծովյան պետութիւնների անվտանգութեան շահերով: Մոնտրեի կոնֆերանսում նրա առաջ քաշած ծրագիրը ստեղծված բարդ ու վերին աստիճանի լարված միջազգային իրադրութեան պայմաններում սեծովյան տերութիւններին օտար ռազմանավերի հնարավոր հարձակումից զգուշացնելու և նրանց անվտանգութիւնն ապահովելու միակ բանական և հնարավոր ուղին էր: Եթե Թուրքիան պաշտպաներ նեղուցների կոնվենցիայի վերաբերյալ սովետական նախագիծը, ինչ խոսք, այն կատարյալ կլինէր՝ կարգելվեր օտար տերութիւնների ռազմանավերի մուտքը Սև ծովը: Հետագա իրադարձութիւնների ժամանակ, հատկապէս Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, ակնառու դարձավ, որ նեղուցների հարցում կոմպրոմիսային համաձայնութիւնը, որպիսին էր 1936 թվականի Մոնտրեի կոնվենցիան, միանգամայն ձեռնառու էր Թուրքիայի հետադիմական շրջաններին՝ նրանց ձեռքերին լիակատար ազատութիւն տալով նե-

ղուցներում, որը, ինչպես ստորև կտեսնենք, օգտագործվեց ֆաշիստական Գերմանիային ծառայելու նպատակներով:

Մոնտրեի կոնֆերանսում Սովետական Միութեան զրաված դիրքը, ինչպես երևում է փաստերից, ոչ մի հիմք չէր տալիս Թուրք պատմաբաններին պնդելու Թուրքիայի նկատմամբ սովետական արտաքին քաղաքականութեան փոփոխման մասին, որը և, նրանց կարծիքով, հանգեցրեց սովետա-թուրքական հարաբերութիւնների վատթարացմանը: Ընդհակառակը, Մոնտրեի կոնֆերանսի ժամանակ Թուրքական պատվիրակութեան վարքագիծը, բացահայտ պրոնանգլիական դիրքը ապացույց էր անգլո-թուրքական այն մերձեցման, որն իր առաջին պայմանագրային արտահայտութիւնն էր գտել տակալին 1935 թվականի նոյեմբերին Անգլիայի և Թուրքիայի միջև ստորագրված փոխադարձ օգնութեան մասին՝ այսպես կոչված միջերկրածովյան «շենտլմենյան» համաձայնագրում, որով Թուրքիան փաստորեն հավանութիւն էր տալիս Արևմուտքի կողմից անցկացվող շմիջամտելու՝ այսինքն ազդեխիայի թողտուլութեան տխրահուշակ քաղաքականութեանը:

Անգլիայի հետ ավելի մերձենալու ճանապարհին կատարած Թուրքիայի հաջորդ քայլը՝ նրա կտիվ մասնակցութիւնն էր անգլիական դիվանագիտութեան նոր հակասովետական գործարքին՝ մերձավորարևելյան Անտանտին, որն իրենից ներկայացնում էր շորս տերութիւնների՝ Թուրքիայի, Իրանի, Իրաքի և Ավղանստանի քաղաքական մի բլոկ: Մերձավորարևելյան Անտանտի կազմավորման մասին արձանագրութիւնը՝ Սաադաբադի պակտը ստորագրվեց հիշյալ տերութիւնների արտաքին գործերի մինիստրների կողմից 1937 թվականի հուլիսի 8-ին Թեհրանում՝ Իրանի շահի ամառային նստավայրը հանդիսացող Սաադաբադի պալատում: Սաադաբադի պակտի ստեղծումով Անգլիան մտադրվել էր այդ նոր քաղաքական խմբավորումն օգտագործել հակասովետական նպատակներով:

Ինչպե՞ս է գնահատվում Սաադաբադի պակտում Թուրքիայի մասնակցութիւնը Թուրք հեղինակների կողմից:

⁵⁰ Մոնտրեի կոնվենցիայի մասին տե՛ս „Дипломатический словарь“, т. 2. М., 1950, стр. 167—168; БСЭ, изд. 2, т. 28, стр. 261.

Պրոֆ. Էսմերն, օրինակ, անսքող գոհունակությամբ նըշում է, որ Սաադաբադի պակտի ստեղծման գործում Թուրքիան դեկլարացիոն խաղաց⁵¹: Սակայն ավելի կարևոր է նույն հեղինակի խոստովանությունը հիշյալ պակտի ստորագրման մեջ Անգլիայի խաղացած դերի մասին: Նշելով, որ «Սաադաբադի պակտի ստորագրումը Անգլիայում էլ լավ ընդունվեց» և «Ամերիկայում էլ գոհունակություն առաջ բերեց», Էսմերն, այնուհետև, գրում է. «Ըստ էության, եթե Անգլիայի օգնությունը չլիներ, պակտի ստորագրումը հնարավոր չէր դառնա»⁵²:

Սակայն ոչ բոլոր Թուրք հեղինակներն են ընդգծում Անգլիայի ոգեշնչող դերը և Թուրքիայի պակտի մասնակցությունը պակտում: Այլ հեղինակներ փորձում են Սաադաբադի պակտը ներկայացնել որպես սոսկ «պաշտպանական» նպատակներ հետապնդող մի ձեռնարկում:

«Սաադաբադի պակտը ստորագրած պետությունների խումբը,—գրում է Քլյուչը,—կարող էր դառնալ մի բլոկ ընդդեմ Սովետական Ռուսաստանի ճնշման՝ մի կողմից և «առանցքի» երկրների՝ մյուս կողմից»⁵³:

Այսպես, ուրեմն, հեղինակն այստեղ փորձում է նույնացնել Սովետական Միության մերձավորարևելյան քաղաքականությունը «առանցքի» երկրների և, առաջին հերթին, Գերմանիայի՝ Մերձավոր արևելքի երկրները ուժգին կերպով ներթափանցելու ուղղությամբ տարվող քաղաքականության հետ, որի արտահայտություններից մեկն էլ ֆաշիստական Գերմանիայի մի շարք գործիչների հաճախակի այցելություններն էին Թուրքիա: Հարկ չկա այստեղ հերքելու բուրժուական պատմաբանների զառամյալ հերյուրանքը «սովետական ճնշման» մասին: Միայն պետք է նշել, որ Թուրք պատմաբանները, ջանալով սովետա-թուրքական հարաբերությունների սրման մեղքը բարդել Սովետական Միության վրա, Մոսկովի կոնֆերանսի, Մերձավորարևելյան Անտանտի կազմավորման և

⁵¹ Dr. Ahmet Şükrü Esmet, Siyasî tarih, s. 245.

⁵² Նույն տեղում, էջ 248:

⁵³ Altamur Kilic, p. 72.

մյուս այլ հարցերում ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ Թուրքիայի վարած ոչ բարիդրացիական, թշնամական քաղաքականության արդարացման փորձերի հետ մեկտեղ հեշտությամբ մոռացության են տալիս մի շարք այլ փաստեր: Այսպես, 1938 թվականի աշնանը Ստամբուլում կայացավ եվրոպայում և Մերձավոր արևելքի երկրներում լիազորագրված ճապոնական ղեկավարների խորհրդակցություն, որը թուրքական մամուլի մեծամասնության կողմից որակվեց որպես հակասովետական: Թուրքական կառավարությունը թույլատրեց այդ կոնֆերանսն այն ժամանակ, երբ ճապոնիան վարում էր ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ բացահայտ թշնամական քաղաքականություն և հենց այդ ժամանակաշրջանում ռազմական պրովոկացիայի զիմեց Նասան լճի մոտ: Կավատեղյակ լինելով հիշյալ խորհրդակցության իսկական նպատակներին, թուրքական կառավարությունը միայն որոշ ժամանակ անց ստիպված եղավ արգելել այդ կոնֆերանսը⁵⁴:

Այսպիսով, փաստերը վկայում են ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ Թուրքիայի կառավարող շրջանների ոչ բարիդրացիական քաղաքականության բազմաթիվ դրսևորումների մասին, հատկապես 1935 թվականից հետո, որոնք և հետագայում հասցրեցին սովետա-թուրքական փոխհարաբերությունների սրմանը:

Թուրք հեղինակներն իրենց աշխատություններում առանձնահատուկ տեղ են հատկացնում 1939 թվականի օգոստոսի 23-ի սովետա-գերմանական շահարձակման պակտին: Չանալով քողարկել Թուրքիայի կառավարող շրջանների հետագա ավելի պակտի մասնակցությունը անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստների վարած «մյուսխենյան» քաղաքականությունը, նրանք Սովետական Միությանը մեղադրում են ֆաշիստական Գերմանիայի հետ պայմանագիր կնքելու մեջ, որի հետևանքով իբր Թուրքիան հարկադրված եղավ հիմնովին վերանայել իր արտաքին քաղաքականությունը: Այսպես, Մյուրբերերն Քյամիլ Սուն և Քյամիլ Սուն, խոսելով 1939 թը-

⁵⁴ Տե՛ս «Мировое хозяйство и мировая политика», 1939, № 6, стр. 44.

վականի անգլո-ֆրանս-սովետական բանակցությունների մասին, գրում են, որ այդ բանակցությունները շարունակելով հանդերձ, Ռուսաստանը անսպասելիորեն Գերմանիայի հետ չհարձակման պակտ ստորագրեց, որով «Թուրքիայի քաղաքականության մեջ նրբին մի վիճակ ստեղծվեց, քանի որ Թուրքիան Ռուսաստանի հետ բարեկամ էր և Ֆրանսիայի ու Անգլիայի հետ էլ համաձայնության էր եկել: Եթե Ռուսաստանը Ֆրանսիայի և Անգլիայի հետ համաձայնության գար,— շարունակում են հեղինակները,— խնդիրը լուծված կլիներ: Իսկ Ռուսաստանը, հանկարծակի պայմանագիր կնքելով Գերմանիայի հետ, Անգլիայից ու Ֆրանսիայից երես դարձրեց»⁵⁵: Գրեթե նույն միտքն է անցկացնում Յուլմանը: «Ռուսաստանի ու Գերմանիայի միջև չհարձակման պակտի ստորագրումը,— գրում է նա,— Թուրքիայի արտաքին հարաբերություններում մի նոր փուլ բացեց»⁵⁶: Եվ ահա թե ինչու. «Թուրքիան Անգլիայի հետ բանակցությունների մեջ մտնելով, հույս էր տածում, որ Սովետական Միությունն էլ արևմուտքի տերությունների հետ համաձայնության կգա»⁵⁷:

Բայց չէ՞ որ սովետական կառավարությունը, 1939 թվականի մարտից սկսած, շուրջ 4 ամիս բանակցություններ վարելով Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների հետ՝ Մոսկվայում, բոլոր հնարավոր միջոցները գործադրեց նրանց հետ համաձայնության գալու համար: 1948 թվականին Սովետական ինֆորմացիոն բյուրոյի կողմից հրատարակված «Պատմության կեղծարարները» պատմական տեղեկանքը ամբողջ աշխարհի հասարակական կարծիքի առաջ մերկացրեց 1939 թ. անգլո-ֆրանս-սովետական բանակցությունների ժամանակ արևմտյան տերությունների հետապնդած խարդախ նպատակները⁵⁸:

⁵⁵ Mükerrer Kâmil Su ve Kâmil Su, Türkiye Cümhuriyeti tarihi, s. 141.

⁵⁶ „Forum“, 15 Ağustos 1960, sayı 153, s. 10.

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Այդ մասին տե՛ս «Պատմության կեղծարարները» (Պատմական տեղեկանք): Հայտնահրատ, Երևան, 1948, էջ 37:

Սովետական արտաքին քաղաքականության «փոփոխման» նույնպիսի սխալ տեսակետով են հանդես գալիս արդեն հիշատակված թուրք հեղինակներ էսմերը և Բուրչակը:

«Սովետական Միությունը,— գրում է էսմերը,— խաղաղության եակատին միանալու փոխարեն օգոստոսի 23-ին Գերմանիայի հետ չհարձակման պակտ ստորագրեց: Այս իրադարձությունը Թուրքիայի արտաքին հարաբերություններում նոր էտապ բացեց»⁵⁹ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.): Այս հարցին ավելի հանգամանորեն անդրադառնալով իր «Թուրքական դիվանագիտությունը 1920—1955 թթ.» հոդվածում, էսմերը կրկնում է վերը բերված թյուր գնահատականը⁶⁰, իսկ Բուրչակը գտնում է, որ Սովետական Միությունը, «երես դարձրեց ընդհանուր խաղաղություն հաստատելու թեզից ու խաղաղությունը պահպանելու ջանքերից հրաժարվեց»⁶¹:

Այսպես, ուրեմն, ըստ թուրք հեղինակների, ոչ թե արևմտյան տերություններն էին հրաժարվել ֆաշիստական ագրեսիան կանխելու և խաղաղությունը պահպանելու ջանքերից, այլ Սովետական Միությունը:

Հրապարակված բազմաթիվ փաստաթղթերը, արևմուտքի ղեկավար գործիչների մերկացուցիչ խոստովանությունները համաշխարհային հասարակական կարծիքին արդեն տվել են համոզիչ վկայություններ այն մասին, թե ո՞ր պետությունն էր իսկապես անկեղծորեն պայքարում խաղաղության պահպանման համար, մասնավորապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմին նախորդող վերջին ամիսներին: Տակավին 1939 թվականի ամռանը, երբ անգլո-ֆրանսիական ներկայացուցիչների պրովոկացիոն վարքագիծը ձախողման էր մոտեցնում Մոսկվայի բանակցությունները, կապիտալիստական աշխարհի ջերմ պաշտպաններից մեկը, Անգլիայի նախկին պրեմիեր-մինիստր Լյոյդ Ջորջը ֆրանսիական «Սը սուար» թերթում

⁵⁹ Dr. Ahmet Şükrü Eşmer, Siyasî tarih, s. 233.

⁶⁰ Şe'u Prof. Dr. Ahmet Şükrü Eşmer, Türk Diplomasisi, s. 85.

⁶¹ Rifki Salim Burçak, s. 96.

հանդես եկավ մի խիստ հողմածով անգլիական կառավարության քաղաքականության դեմ՝ մերկացնելով Մոսկվայի բանակցությունների անհաջողության իրական պատճառը:

«Նեխիլ Չեմբերլենը, Հալիֆաքսը և Ջոն Սայմոնը,—զրույց էր նա,—ո՛ր մի համաձայնություն չեն ցանկանում Ռուսաստանի հետ»⁶²:

Ինչ վերաբերում է 1939 թվականի օգոստոսի 23-ի սովետա-գերմանական չհարձակման պակտին, թուրք պատմաբանների տրված գնահատականը համընկնում է արևմուտքի բուրժուական պատմագրության մեջ պաշտպանվող այն միտումնավոր կարծիքի հետ, որի համաձայն Սովետական Միությունը իբր մտադրվել էր այդպիսի պայմանագիր ստորագրել Գերմանիայի հետ: Մինչդեռ, ինչպես նշվում է «Հայրենական Մեծ պատերազմի պատմության» մեջ, «այդ պայմանագիրը ՍՍՌՄ-ի համար հարկադրված քայլ էր, որին նա դիմեց այն բանից հետո, երբ նրան վերջնականապես պարզ դարձավ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ հիտլերյան ագրեսիայի դեմ համատեղ պաշտպանության մասին համաձայնության հասնելու կատարյալ անհնարինությունը և նրանց հետ նման բանակցությունների բացարձակ անհուսալիությունը»:

Վերջին ժամանակներս արևմուտքի առանձին անաչառ պատմաբաններ խոստովանում են, որ հենց արևմտյան տերությունների վարած մյուսխենյան քաղաքականությունն էր, որ հանգեցրեց այդ պակտի ստորագրմանը: Այսպես, բուրժուական պատմաբան Շերերը նշում է, որ «ուշադիր հետազոտելիս, գերմանա-սովետական պակտը ներկայանում է որպես լոկ մի բնական պատասխան թողալու վրայ (ագրեսիայի—խմբ.) այն քաղաքականությանն Արևելքում, որ անգլիական ու ֆրանսիական կառավարություններն սկսեցին անցկացնել Մյունխենից անմիջապես հետո»⁶³:

⁶² Տե՛ս «Պատմության կեղծարարները», էջ 43:

⁶³ A. Scherer, Le problème des „mains libres à l'Est“, „Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale“, octobre 1958, p. 24. Տե՛ս История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. Воениздат, М., 1960, т. I, стр. 177.

Անդրադառնանք խաղաղության այն ճակատին, որի մասին հիշատակում են թուրք պատմաբանները: Նրանք արևմուտյան տերությունների վարած ագրեսիայի թողալու վրայ քաղաքականությունը պաշտպանում են այն պարզ պատճառով, որ ինքը թուրքիան այդ շրջանում երես էր դարձրել ՍՍՌՄ-ի խաղաղասիրական քայլերը պաշտպանելու, այսինքն թուրքիայի ազգային շահերից ելնող քաղաքականությունից՝ հավանություն տալով գերմանական ագրեսիան դեպի արևելք՝ Սովետական Միության դեմ ուղղելու անգլո-ֆրանս-ամերիկյան հրահրող քաղաքականությանը: 1939 թվականի մայիսի 12-ին հրապարակված դեկլարացիան՝ անգլո-թուրքական նախնական համաձայնության մասին քողարկված ձևով արտահայտում էր թուրքական կառավարող շրջանների նոր արամադրությունները: Դեկլարացիայի կապակցությամբ թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Ռեֆիկ Սայդամը հետևյալ դեմագոգիկ հայտարարությունն արեց. «Թուրքիան վերջնականապես խզում է չեզոքության քաղաքականության հետ, որովհետև միջազգային իրադրությունն այնպիսին է, որ դրսից եկող սպառնալիքը գնալով մեծանում է: Այսպիսի պայմաններում թուրքիայի համար վտանգավոր է չեզոքության քաղաքականությունը շարունակելը: Թուրքիան վճռականորեն անցնում է խաղաղության դիրքերը, ընդդեմ ագրեսիայի և կպաշտպանի խաղաղության գործը նրա կողմնակիցների հետ համատեղ»⁶⁴ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Այս բոլորը սոսկ հայտարարություններ էին, իսկ գործնականում, թուրքիայի վարած արտաքին քաղաքականությունը հեռու էր խաղաղության նպատակներին ծառայելուց: Հայտնի է թուրքիայի կառավարող շրջանների հանդես բերած ակտիվությունը Մերձավոր արևելքում, երբ այդ շրջանում Անգլիան ու Ֆրանսիան ռազմական խոշոր ուժեր էին կենտրոնացրել, նպատակ ունենալով դրանք օգտագործել Սովետական Միության դեմ: Հետևելով անգլո-ֆրանսիական բլոկի

⁶⁴ Տե՛ս „Коммунистический Интернационал“, 1939, № 7, стр. 34.

տազմական պատրաստություններին, Թուրքիայի ղեկավարները ձգտում էին հասնել այն բանին, որ Թուրքական զորքերին հանձնարարվի «արշավանք ձեռնարկել» դեպի Բաքու⁶⁵։

Այսպիսով, 1924—1939 թվականների սովետա-թուրքական հարաբերությունները ևս Թուրք պատմաբանները լուսաբանում են հակազիտական դիրքերից. նենգափոխում են պատմական իրականությունը, խեղաթյուրում Սովետական Միության արտաքին քաղաքականությունը Արևելքի երկրների, այդ թվում և Թուրքիայի նկատմամբ, գիտակցորեն լուծված մատնում անցյալի փաստերը։ Հիշյալ ժամանակաշրջանում ՍՍՌՄ-ի և Թուրքիայի միջև ինչպես միջազգային հարաբերությունների ասպարեզում, այնպես էլ տնտեսական ու կուլտուրական բնագավառներում տեղ գտած համագործակցությունը, որը Թուրք ղեկավար գործիչների և ժամանակի Թուրքական մամուլի գնահատությամբ իսկապես համապատասխանել է Թուրքիայի ազգային շահերին, ժամանակակից Թուրք պատմագրության մեջ գիտակցորեն մոռացության է տրվում։ Անտեսելով փաստերը, Թուրք հեղինակները ժխտում են ՍՍՌՄ-ի կողմից այդ շրջանում (1932—1935 թվականներին) Թուրքիային ցույց տրված տնտեսական ու ֆինանսական օգնության անշահախնդիր բնույթը՝ փորձելով նսեմացնել այդ օգնության նշանակությունը, մասնավորապես՝ Թուրքիայում ազգային արդյունաբերություն ստեղծելու գործում։

Թուրք պատմաբանների այս տենդենցը լիովին ներդաշնակ է բուրժուական արևմուտքի և, հատկապես, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ղեկավար շրջանների կողմից տարածվող այն թյուր տեսակետի հետ, որի համաձայն, իբր ԱՄՆ-ում է ծագել և առաջին անգամ նրա կողմից է իրագործվել արևելքի թույլ ու հետամնաց երկրներին տնտեսական օգնություն ցույց տալու գաղափարը։

Թուրք պատմագրության մեջ կոպիտ կերպով խեղաթյուրված է նաև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակի սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը. մինչև վերջը արդարացվում է Թուրքիայի ղեկավար շրջանների պրոիմպերիալիստական, ՍՍՌՄ-ի շահերին ու նրա անվտանգությանը վնասող քաղաքականությունը և, միևնույն ժամանակ, աղավաղված տեսքով է ներկայացվում ՍՍՌՄ արտաքին քաղաքականությունը, վերջինիս վրա է բարդվում Թուրքիայի հետ հարաբերությունների վատթարացման մեղքը։

⁶⁵ Տե՛ս «Новейшая история стран зарубежного Востока», вып. 2 (1929—1939 гг.), изд. Московского университета, 1955, стр. 236.

ԵՐԿՐՈՐԳ ԼՍՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻ
ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐԿԱՆԱՆ ԼԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆԵՆԳԱՓՈՅՈՒՄԸ

Հետպատերազմյան տարիներին թուրք պատմաբանները ու քաղաքական գործիչների հրատարակած բազմաթիվ աշխատություններում, պատմության դասազրբերում ու մեմուարային բնույթի գրականության մեջ մեծ տեղ է հատկացված երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի վարած արտաքին քաղաքականության հարցերին, մասնավորապես սովետա-թուրքական հարաբերություններին: Թուրք հեղինակների հետապնդած հիմնական նպատակն է «պացուցել», թե իբր Թուրքիան երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանում՝ ինչպես 1939—1941 թրվականներին, այնպես էլ ՄՍԽՄ-ի վրա ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտադրուծ հարձակումից ընդհուպ մինչև Հայրենական մեծ պատերազմի վերջը Սովետական Միության նկատմամբ վարել է միանգամայն լույսլ, անկեղծ քաղաքականություն և մինչև վերջը հավատարիմ է մնացել իր կողմից ստանձնած պայմանագրային պարտավորություններին: Դեռ ավելին, թուրք պատմաբանները պնդում են, որ պատերազմի տարիներին Թուրքիայի գրաված «չեղոք» գիրքը մեծապես օգնել է Սովետական Միությանը և նպաստել Հայրենական մեծ պատերազմում նրա ձեռք բերած համաշխարհային պատմական հաղթանակին: Այսպես, թուրք պատմաբան Յահյա Օկչուն «Թուրք-սուսական պատերազմների պատմությունը» խորագիրը կրող գրքում հատուկ գլուխ է հատկացրել՝ «Ռուսական հաղթանակին բուրբերի ցույց տված օգնությանը»:

(ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.): Հակասովետական ոգով գրված և մինչև վերջը՝ հակագիտական այս աշխատության մեջ հեղինակը պատմական իրականության խեղաթյուրումը հասցրել է այն աստիճանի, որ 2-րդ համաշխարհային պատերազմը համարում է ոչ ավելի, ոչ պակաս, քան «բոլշևիկյան ղեկավարների ստեղծագործությունը» և պնդում, թե նրանք «լուրջ և իսկական խաղաղություն հաստատելու նպատակ չունեին» և այդ պատճառով «խաղաղությանը անկեղծորեն ձգտող» արևմուտքի հետ ճակատ չկազմեցին¹:

Թուրք հեղինակների աշխատություններում խեղաթյուրվում են 1939 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Մոսկվայում տեղի ունեցած սովետա-թուրքական բանակցությունները: Դրանց ձախողման մեղքը թուրք պատմաբանները փորձում են բարդել Սովետական Միության վրա², միաբերան աղմկելով այն մասին, թե իբր 1939 թվականի Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ սովետական կառավարությունը ձգտում էր վերադառնալ նեղուցների հարցում ցարիզմի վարած իմպերիալիստական քաղաքականությանը, նեղուցների վրա հսկողություն հաստատել և այլն:

«Սարաջողուի ուղևորությունը,—գրում է Քրլըջը,—ակներև դարձրեց, որ ՄՍԽՄ-ը մտադիր չէ բարի կամքի վրա հիմնված համաձայնագիր ստորագրել»³:

Ուրիշները (պրոֆ. էսմեր, պրոֆ. Ուչուկ, Մյուքերրեմ Քյամիլ Սու, Քարիաթ) Սովետական Միությանը մեղադրում են երկզիմի քաղաքականության մեջ, մինչդեռ Թուրքիան, նրանց

¹ Yahya Okçu, Türk-Rus mücadelesi tarihi, Ankara, 1949, s. 197.

² Şu H. Emîr Erkilet, İkinci Cihan harbi ve Türkiye, İstanbul, 1945, s. 23; Yahya Okçu, s. 189; Prof. Dr. Coşkun Uçok, Siyasî tarih dersleri, Ankara, 1957, s. 377; A. Halük Üman, Türk-Sovyet münasebetleri (1923—1960). „Forum“, 15 Ağustos 1960, sayı 153, s. 10; Tahsin Ünal, s. 297; Prof. Enver Ziya Karal, s. 211; Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Türk Diplomasisi, s. 85.

³ Altemur Kiliç, p. 79.

կարծիքով, Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ շիտակ և անկեղծ առաջարկներով հանդես եկավ:

Այժմ տեսնենք, թե իրականում ինչպե՞ս են ընթացել 1939 թ. սովետա-թուրքական բանակցությունները, ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում բանակցող կողմերը:

Ինչպես հայտնի է, 1939 թվականի մարտին Մոսկվայում սկսված անգլո-ֆրանս-սովետական բանակցությունների ժամանակ ակնհայտ դարձավ Անգլիայի և Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շրջանների մտադրությունը՝ հասկացնել ֆաշիստական Գերմանիային, որ իրենք ամենեկին էլ չեն պատրաստվում ռազմական դաշինք կնքել ՍՍՌՄ-ի հետ: Լոնդոնում գերմանական դեսպան Դիրքսենը իր կառավարությանը ներկայացրած գաղտնի զեկուցագրում հաղորդում էր, որ արևմտյան տերությունների կողմից այդ բանակցությունները նպատակ ունեն «որոշել սովետական բանակի մարտունակությունը» և ոչ թե օպերատիվ համաձայնագրեր կնքել⁴:

Սովետական կառավարությունը հսկայական եռանդ գործադրեց, որպեսզի արևմտյան տերությունները և, առաջին հերթին, Անգլիան ու Ֆրանսիան մասնակցեն հիտլերյան ագրեսիայի դեմ բոլոր ջանքերի միավորմանը: Սակայն, ինչպես արդեն նշվեց, վերջիններս, իրենց հակասովետական ձգտումներով տարված, նպաստեցին ֆաշիզմի իմպերիալիստական պլաններին՝ դիտավորյալ կերպով ձախողելով 1939 թվականի մարտ—հուլիս ամիսների Մոսկվայի բանակցությունները:

1939 թվականի սեպտեմբերի 1-ին ֆաշիստական Գերմանիան հարձակվեց Լեհաստանի վրա: Անգլիան ու Ֆրանսիան անմիջապես (սեպտեմբերի 3-ին) պատերազմ հայտարարեցին Գերմանիային և այդպիսով մարդկությունը ներգրավվեց համաշխարհային երկրորդ պատերազմի մեջ: Դեպքերի նման ընթացքը, ինչ խոսք, բոլորովին ձեռնառու չէր արևմտյան իմպերիալիստական տերություններին, նրանց

խաղաթղթերը խառնվեցին: Սակայն Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարող շրջանները դրանից հետո էլ չհրաժարվեցին իրենց հակասովետական պլաններից: Արևմտյան դիվանագիտությունը փորձեց «մյուսխեսնյան գործարքը» մի այլ ձևով կրկնել՝ օգտագործելով Թուրքիային: 1939 թվականի սեպտեմբերի 25-ին ՍՍՌՄ-ի հետ փոխադարձ օգնության պայմանագիր կնքելու նպատակով բանակցություններ վարելու համար Մոսկվա ժամանեց Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Շ. Սարաջօղլուն: Ինչպես հետագայում հաստատվեց, անգլիական դիվանագիտությունը նպատակադրվել էր Սովետական Միության ու Գերմանիայի միջև անհասկացելի զինված ընդհարում առաջ բերել՝ զուգահեռ պակտերի սխտեմի օգնությամբ՝ սովետա-թուրքական և անգլո-ֆրանս-թուրքական: Նախքան Սարաջօղլուի Մոսկվա գալը արդեն ստորագրվել էին փոխադարձ օգնության պայմանագրեր մի կողմից Անգլիայի ու Թուրքիայի (1939 թվականի մայիսի 12-ին) և մյուս կողմից Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի միջև (1939 թվականի հունիսի 23-ին): Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի միջև պատերազմական վիճակի առկայության պայմաններում Թուրքիայի ու ՍՍՌՄ-ի միջև փոխադարձ օգնության պայմանագրի ստորագրումը անխուսափելիորեն զինված ընդհարում առաջ կբերեր Սովետական Միության ու Գերմանիայի միջև, այսինքն հենց այն, ինչի ձգտում էին ագրեսիայի սանձազերծման զլխավոր հրահրողները՝ Անգլիան ու Ֆրանսիան, ինչպես նաև Թուրքիան:

Սովետական կառավարությունը ժամանակին և ճիշտ կրճատեց անգլո-ֆրանս-թուրքական դիվանագիտության այդ նոր քայլը: Նա Թուրքիային առաջարկեց կնքել փոխադարձ օգնության վերաբերյալ երկկողմանի պակտ, որը պիտի սահմանափակվեր Սև ծովի և նեղուցների շրջաններով, գտնելով, որ այդպիսի պայմանագրի ստորագրումը չի կարող ՍՍՌՄ-ին մղել այնպիսի գործողությունների, որոնք նրան կներգրավեին զինված ընդհարման մեջ՝ Գերմանիայի հետ: Երկրորդ առաջարկությունը, որով Սովետական Միությունը հանդես եկավ

⁴ „Документы и материалы кануна второй мировой войны“, т. 2, Госполитиздат, 1948, д. № 21, стр. 117.

Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ, դա այն էր, որ նա Թուրքիայից երաշխիք էր պահանջում, որ պատերազմի սպառնալիքի դեպքում վերջինս ոչ-սեծովյան տերությունների ռազմանավերին թույլ չի տա անցնել Բոսֆորը և մտնել Սև ծովը:

Թուրքական պատվիրակությունը մերժեց ՍՍՌՄ-ի այս կրկուս վերապահումներն էլ «և այդպիսով պակտի կնքումն անհնարին դարձրեց»⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, 1939 թվականի սովետա-թուրքական բանակցությունները ձախողվեցին ամենևին ոչ Սովետական Միության մեղքով, մի բան, որ փորձում են «Հաստատել» թուրք պատմաբանները: Դրանց ձախողման պատճառը հենց Թուրքիայի գրաված դիրքն էր:

Պետք է ասել, որ թուրք հեղինակների այն հերյուրանքը, թե իբր Սովետական Միությունը բանակցությունների ժամանակ պահանջում էր վերանայել նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ 1936 թվականի Մոնտրեոյում կնքված միջազգային կոնվենցիան⁶, համառորեն շրջում էր արտասահմանյան մամուլի էջերում դեռևս այն ժամանակ, բանակցություններից անմիջապես հետո: Սարաջողուի վերադարձից հետո արևմտյան թերթերը աղմուկ բարձրացրին ՍՍՌՄ-ի դեմ՝ վերջինիս մեղադրելով նեղուցների հարցում արասնյալ իրավունքներ պահանջելու և Մոնտրեի կոնվենցիան հօգուտ իրեն վերանայելու մեջ: Սովետական կառավարությունը վճռականորեն հերքեց արտասահմանյան մամուլի հերթական այդ զրպարտությունը, որակելով այն որպես «հերյուրանք և կեղծիք»⁷:

Սարաջողուի Մոսկվա կատարած ուղևորության հետ կապված Արևմուտքի տերությունների հակասովետական մրտադրություններն ականրն դարձան անգլո-ֆրանս-թուրքական պայմանագրի ստորագրությունը:

1939 թվականի հոկտեմբերի 19-ին, չսպասելով նույնիսկ իր արտաքին գործերի մինիստրի վերադարձին (երբ նա դեռ ճանապարհին էր), թուրքական կառավարությունը Անկարայում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ ստորագրեց փոխադարձ օգնության պայմանագիր, որը նախատեսում էր.

1 Օգնություն Թուրքիային Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից այն դեպքում, «եթե Թուրքիան ներգրավվի պատերազմական գործողությունների մեջ եվրոպական տերության հետ՝ այդ տերության կողմից Թուրքիայի դեմ կատարած ագրեսիայի հետևանքով»:

2 Օգնություն Թուրքիայի կողմից այն դեպքում, «եթե եվրոպական տերության կողմից կատարված ագրեսիայի ակտը հանգեցնի պատերազմի Միջերկրական ծովի գոտում, որտեղ կենդրավեն Ֆրանսիան ու Միացյալ Թագավորությունը» և, միաժամանակ, օգնություն Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից, «եթե եվրոպական տերության կողմից կատարված ագրեսիայի ակտը հանգեցնի պատերազմի Միջերկրական ծովի գոտում, որտեղ կենդրավի Թուրքիան» և այլն⁸:

Անգլո-ֆրանս-թուրքական պայմանագրի հակասովետական ուղղվածության մասին դժվար չէր կոահել Ազգային մեծ ժողովում Թուրքական հանրապետության պրեզիդենտ Իսմեթ Ինոնյուի արտասանած ճառից: Ելույթ ունենալով հերթական սեսիայի բացման օրը՝ 1939 թվականի նոյեմբերի 1-ին, Ինոնյուն հայտարարեց, որ այդ «պակտը ծառայում է խաղաղության գործին մեր (այսինքն թուրքական—Ռ. Ս.) շահերի գոտում»: Այլ կերպ ասած, Թուրքիայի կառավարող շրջանները հասկացնել էին տալիս, որ նրանք ոչինչ չունեն այդ բանի դեմ, եթե ֆաշիստական ագրեսիան ուղղվի դեպի այնպիսի «գոտիներ», որոնց վրա անգլո-ֆրանսիական երաշխիքները չեն տարածվում, այսինքն՝ Սովետական Միության դեմ:

Թուրքիայի ղեկավար շրջանների պրոֆաշիստական քաղաքականությունն ավելի ցայտուն դրսևորվեց Հայրենական մեծ պատերազմին նախորդող վերջին ամիսներին:

⁵ Доклад Председателя Совнаркома СССР на внеочередной сессии Верховного Совета первого созыва. „Известия“, I.XI.1939.

⁶ „Sku Kemat Karpat, p. 351, Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Siyasî tarih, s. 255.

⁷ „Известия“, I. XI. 1939.

Ֆաշիստական Գերմանիայի շախչախումից հետո սովետական բանակի ձեռքն ընկած Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության գաղտնի փաստաթղթերը մինչև վերջը մերկացնում են թուրքական կառավարողների նենգ քաղաքականությունը ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ՝ նախքան Սովետական Միության վրա Գերմանիայի հարձակվելը: Այսպես, Բեռլին ուղարկած գաղտնի հաղորդագրություններից մեկում, որը վերաբերում է 1941 թ. մայիսի 14-ին, Անկարայում գերմանական դեսպան Ֆոն Պապենը Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր Ռիբբենտրոպին տեղեկացնում էր Թուրքիայի պրեզիդենտի հետ ունեցած իր զրույցի մասին, որի ժամանակ վերջինս հայտարարել էր, որ «Թուրքիան պատրաստ է իր վրա պարտավորություն վերցնել երբեք ոչինչ չձեռնարկել ընդդեմ Գերմանիայի և նրա հետ կոնֆլիկտի մեջ չմտնել»⁹:

Մի այլ փաստաթղթից երևում է, թե ինչպիսի ստոր նպատակների պետք է ծառայեր Թուրքիան գերմանացիների պատերազմական ծրագրերում: Նույն մայիս ամսին Պապենին ուղարկած հեռագրում գերմանական կառավարությունը հայտնում էր նրան, որ «Թուրքիայի հետ պաշտոնական պայմանագիր կնքելու հետ մեկտեղ, կկնքվի նաև գաղտնի պայմանագիր, որը հնարավորություն կտա մեզ Թուրքիայի վրայով տեղափոխելու անսահմանափակ քանակությամբ զենք և զինանյութեր...»: Հեռագրում ասվում էր, որ այդ բոլորին հարկավոր է այնպիսի տեսք տալ, որ «գործնականում հնարավոր դառնար զենքի հետ միասին տեղափոխել նաև որոշ քանակությամբ զորք՝ քողարկված ձևով»¹⁰:

Գերմանացիներին այնքան անհրաժեշտ այդ պայմանագիրն իրեն երկար սպասեցնել չտվեց: 1941 թ. հունիսի 18-ին, այսինքն Սովետական Միության վրա ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտագրուժ հարձակումից 4 օր առաջ, Թուրքիայի

ու Գերմանիայի միջև ստորագրվեց պայմանագիր «բարեկամության ու չհարձակման մասին»: Կնքելով այդ պայմանագիրը, Թուրքիան կոպիտ կերպով խախտեց 1929 թվականի դեկտեմբերի 17-ին Անկարայում ստորագրված սովետա-թուրքական արձանագրությունը, որի 2-րդ հոդվածը պայմանավորվող կողմերին պարտավորեցնում էր իրար տեղյակ պահել այլ պետությունների հետ քաղաքական պայմանագրեր կնքելու մասին և առանց մյուս կողմի համաձայնության այդպիսիք չստորագրել:

Գերմանա-թուրքական պայմանագիրը մեծ ծառայություն մատուցեց հիտլերյան Գերմանիային: Անվտանգելով ֆաշիստական զորքերի բալկանյան թևը, այն հանդիսացավ Գերմանիայի կողմից Սովետական Միության դեմ պատերազմի նախապատրաստման վերջին օղակը: Միաժամանակ, այդ պայմանագրի ստորագրումով Թուրքիան բացահայտորեն ցույց տվեց, որ նա միանում է ֆաշիստական Գերմանիայի հակասովետական պլաններին: «Գերմանա-թուրքական պայմանագիրը հեշտացրեց ՍՍՌՄ-ի վրա Գերմանիայի հարձակումը և նրան հնարավորություն տվեց Թուրքիայի ձևական չեզոքությունն օգտագործել ի վնաս ՍՍՌՄ-ի և ազատասեր այլ ժողովուրդների շահերի...»¹¹:

Սովետական Միության վրա Գերմանիայի հարձակումից հետո Թուրքիայի ղեկավար շրջանները չհապաղեցին իրենց գոհունակությունը հայտնելու գերմանա-թուրքական պայմանագրի «արդյունքների» վերաբերյալ: 1941 թվականի նոյեմբերի 1-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի բացման առթիվ արտասանած իր ճառում Թուրքիայի պրեզիդենտն ընդգծեց, որ 1941 թվականի հունիսի 18-ի պայմանագիրը «փոխադարձ վստահության միջնորոտ ստեղծեց»: «Այս արդյունքը ես ցանկանում եմ գոհունակությամբ նշել... Այդ ժամանակից ի վեր թուրք-գերմանական հարաբերությունները, ոչ մի ժամա-

⁹ „Документы министерства иностранных дел Германии“, вып. II. Германская политика в Турции (1941—1943). Госполитиздат, 1946, стр. 8.

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 11—12:

¹¹ „Дипломатический словарь в трех томах“, т. I. Госполитиздат, 1960, стр. 368—369.

նակ շարվելով, ընթանում են բարեկամության ուղիով: Վերջում պրեզիդենտը վատահույս չէր հայտնում, որ «բարեկամության ու շահաձեռն» պայմանագիրը բոլոր հանգամանքներում շարունակում է և կշարունակի ուժի մեջ մնալ¹²:

Ժամանակակից թուրք պատմաբան պրոֆ. Ուլտը իր «Քաղաքական պատմության» մեջ փորձելով «հիմնավորել» իր այն կարծիքը, թե իբր 1941 թվականի հունիսի 18-ի պայմանագրով Թուրքիան «լրիվ չեզոք մի դիրք զբաղեցրեց», ակամայից մերկացնում է այդ չեզոքության իսկական իմաստը: «Գերմանիան էլ հենց այդ էր ցանկանում»,—գրում է նա: «Թուրքիայի չեզոքության դեպքում,—բացատրում է իր միտքը հեղինակը,—պատերազմով պետությունների ուղղմանավերջը չէին անցնի նեղուցներով և Սովետներին օգնություն ցույց չէին տա»¹³:

Անդրադառնանք այսպես կոչված «թուրքական չեզոքությանը» երկրորդ համաշխարհային պատերազմում: Այս հարցի քննության հարկ կա այն պատճառով, որ ընդամենը հետպատերազմյան տարիներին հրապարակված զաղտնի փաստաթղթերին, որոնք համոզելի կերպով համաշխարհային հասարակական կարծիքի առջև մերկացրին Թուրքիայի «չեզոք» քաղաքականությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ժամանակակից Թուրքիայում լույս տեսնող պատմական դրականության մեջ անվերապահորեն արդարացվում և նույնիսկ փառաբանվում է Թուրքիայի «չեզոք» քաղաքականությունն ու նրա «դերը» մարդկության ընդհանուր հաղթանակի գործում:

1941 թ. հունիսի 22-ին հիտլերյան Գերմանիան առանց պատերազմ հայտարարելու հարձակվեց Սովետական Միության վրա: Երեք օր հետո, հունիսի 25-ին թուրքական կառավարությունը Մոսկվայում իր դեսպանի միջոցով տեղեկաց-

¹² İnönü diyor ki. Nutuk, hitabe, beyanat, hasbihaller. İstanbul, 1944, s. 103.

¹³ Prof. Dr. Coşkun Uçok, Siyasi tarih dersleri. Ankara, 1957, s. 378.

րեց, որ «Գերմանիայի ու ՍՍՌՄ-ի միջև պատերազմով ստեղծված զրույթյան անկայությունը Ռեսպուբլիկայի կառավարությունը որոշել է հռչակել Թուրքիայի չեզոքությունը»¹⁴: Շատ շանցած, թուրքական պաշտոնական «Ուլուս» թերթը 1941 թրվականի հոկտեմբերի 5-ի համարում առանց իր հրճվանքը թաքցնելու գրում էր. «Գերմանացիները բացարձակապես ճիշտ վարվեցին՝ հարձակում գործելով Սովետների վրա»¹⁵:

Հայրենական պատերազմի արդեն առաջին ամիսներից սկսած թուրքական կառավարող շրջանները «չեզոքության» բողի տակ թաքնվելով, սկսեցին ակտիվ աջակցություն ցույց տալ «առանցքի» երկրներին: 1941 թվականի հուլիսի 9-ին թուրքական կառավարությունը կոպիտ կերպով խախտելով 1936 թվականի Մոնտրեի կոնվենցիան, գերմանական «Ջեկե-Ֆալկե» ռազմանավին թույլատրեց անցնել նեղուցներով և մտնել Սև ծովը, իսկ օգոստոսին նույն ձևով Սև ծովում երեկոց ֆաշիստական Իտալիայի «Տարվիզիո» ռազմանավը¹⁶: Թուրքիայի այդ պրոֆաշիստական դիրքը հակահիտլերյան կոալիցիայի մասնակիցներին՝ Սովետական Միությանն ու Անգլիային ստիպեց 1941 թվականի օգոստոսի 10-ին իրենց նույնանման նոտաներում «հիշեցնել» թուրքական կառավարությանը նեղուցների սեծիմի վերաբերյալ կոնվենցիան պահպանելու անհրաժեշտության մասին: Սակայն թուրքական դեկավարները ամենևին էլ մտադիր չէին հետևելու չեզոքության քաղաքականությանը: Ընդհակառակը, ընդհուպ մինչև պատերազմի վերջը նրանք հավատարիմ մնացին իրենց խոստմանը՝ «ոչինչ չձեռնարկել ի վնաս Գերմանիայի շահերին»: Սովետական կառավարությունը բազմիցս մատնանշել է պատերազմի տարիներին Թուրքիայի կողմից նեղուցների սեծիմի խախտման դեպքերի մասին:

¹⁴ „Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны“, т. I. Госполитиздат, 1946, стр. 129.

¹⁵ Шу С. Устюнгов, В тюрьме и на „воле“. Перевод с турецкого. Изд. иностр. лит., М., 1952, стр. 76.

¹⁶ Шу „Правда“, 14. VIII. 1946.

Այսպես, 1942 թվականի նոյեմբերի 4-ի իր նոտայում սովետական կառավարությունը Թուրքիայի ուշադրությունը վերստին հրավիրում էր այն բանի վրա, որ Գերմանիան մըտադիր է առևտրական նավերի քողի տակ Սև ծովն անցկացնել օժանդակ ռազմականավեր՝ 140 հազ. տ ընդհանուր ջրատարողությունը և նախազգուշացրեց, որ այդ նավերի բացթողումը նեղուցներով կհանդիսանար Մոնտրեի կոնվենցիայի կոպիտ խախտում: Թուրքական կառավարությունը, սակայն, թույլատրեց գերմանական այդ նավերին անցնել նեղուցներով և մտնել Սև ծովը: 1944 թ. մայիս-հունիս ամիսներին տեղի ունեցան նեղուցներով գերմանական ռազմականավերի անցման մի քանի դեպքեր: Սովետական կառավարությունը բողոք հայտնեց թուրքական կառավարությանն այն բանի դեմ, որ վերջինս թույլատրել է գերմանական ռազմական և ռազմա-օժանդակ նավերին անցնել Սև ծովից էգեյան ծովը: Դրանք «էմս» և «Կրիգստրանսպորտ» տիպի տարբեր տոննաժ ունեցող այն 13 նավերն էին, որոնք մասնակցում էին ռազմաժողովային օպերացիաներին Սև ծովում: Պատերազմի տարիներին նեղուցների ուժիմի խախտման բազմաթիվ այլ դեպքեր են եղել, որոնց մասին սովետական կառավարությունը հայտնել է 1946 թ. օգոստոսի 7-ի և սեպտեմբերի 24-ի իր նոտաներում: Հայտնի է, որ թուրքական կառավարությունն ըստ էության չի կարողացել հերքել սովետական նոտաներում բերված փաստերից և ոչ մեկը:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները, արհամարհելով ոչ-հեռավոր անցյալի փաստերը, ձգտում են ամենազրական կողմերից ներկայացնել Թուրքիայի կառավարող շրջանների քաղաքականությունը նեղուցների հարցում:

Վերջերս Թուրքիայում լույս տեսած «Նոր Թուրքիան» վերնագիրը կրող գրքում, որն, ի դեպ, հրատարակվել է Ռոկֆելլերի ֆոնդի գումարների օգնությամբ, պրոֆ. էսմերը Թուրքիայի դիվանագիտությանը նվիրված իր հոդվածում անվերապահորեն արդարացնելով պատերազմի տարիներին Թուրքիայի վարած «չեղոք» քաղաքականությունը փորձում է

«պատճառաբանել» վերջինիս կողմից նեղուցների ուժիմի խախտման դեպքերը: Այսպես, հիշատակելով 1944 թվականի ապրիլի 20-ին գերմանական նավերի՝ նեղուցներով դեպի Ռումինիա անցնելու դեպքը, հեղինակը պնդում է, որ իբր թուրքական կառավարությունը տեղյակ չէր այդ նավերի վրա սպառազինություն լինելու մասին¹⁷: Իսկ վերը հիշված Քրյուշը գրում է. «Չնայած պրոգերմանական ու պանթուրքական կլիկաների գործունեությանը և Մենեմենչիօղլուի (Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրը—Ռ. Ս.) ու Սարաջօղլուի բավականին անզուշ զրույցներին, թուրքական չեղոքությունը, ամբողջությամբ վերցրած, կոռեկտ էր և ոչ ի վնաս դաշնակիցներին... նրա կողմից նեղուցների պաշտպանությունը ճիշտ էր, առանց որևէ քննամական հետևանքի՝ Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ»¹⁸ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.): Հեղինակը փորձում է ժխտել Թուրքիայի կողմից նեղուցների ուժիմի խախտման բազմաթիվ դեպքերը, պնդելով, որ Սովետական Միության վրա գերմանացիների հարձակումից հետո Թուրքիան «կտրուկ կերպով մերժեց ճանապարհ. տալու և նա գերմանական ու իտալական ոչ մի նավի թույլ չի տվել Միջերկրականից անցնել Սև ծովը»¹⁹: Իսկ Մյուլլերերեմ Քյամիլ Սուն և Քյամիլ Սուն, լրիվ արդարացնելով պատերազմի բոլոր տարիներին Թուրքիայի կառավարող շրջանների վարած «չեղոք» քաղաքականությունը, միաժամանակ շեշտում են Թուրքիայի «պոզիտիվ» դերը: «Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում,—գրում են նրանք,—թուրքական կառավարության չեղոքությունից Սովետական Միությունը օգուտ քաղեց»²⁰:

«Թուրքիայի չեղոքությունը Ռուսաստանի անվտանգու-

¹⁷ Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Türk Diplomasist, s. 93.

¹⁸ Altémur Kilic, p. 97.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 112:

²⁰ Mükerrerem Kâmil Su ve Kâmil Su, s. 181.

թյունն ապահովեց նեղուցների ու Անատոլիայի կողմից»²¹, — հարակացնում են հեղինակները:

Թե ինչպես էր Թուրքիան ապահովում Ռուսաստանի անվտանգությունը Սև ծովի շրջանում, թույլ տալով գերմանական նավերին մտնել Սև ծովը և ավազակային հարձակումներ գործել ՍՍՌՄ սևծովյան նավահանդիստների վրա, վերևում ցույց տրվեց: Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսի «անվտանգություն» էր ներկայացնում Թուրքիան Անատոլիայի կողմից:

Քաջ հայտնի է, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանները մինչև Վոլգոգրադի ճակատամարտը բացահայտորեն արտահայտում էին իրենց պրոֆաշիստական դիրքորոշումը և Սովետական Միության նկատմամբ անսրող թշնամանքը: Թուրք սեակցիստները անհամբերությամբ սպասում էին Վոլգոգրադի անկմանը՝ Սովետական Միության վրա հարձակվելու համար: Սովետա-թուրքական սահմանի մոտ՝ Տրապիզոնի ու Խոփայի շրջաններում 1942 թվականի ամռանը զգալի թվով թուրքական զորքեր էին կենտրոնացվել, որի մասին հետագայում՝ 1945 թվականի նոյեմբերի 1-ին Մեջլիսում արտասանած իր ճառում խոստովանեց Թուրքիայի այն ժամանակվա պրեզիդենտ Ինոնյուն: Սովետա-թուրքական սահմանի մոտ թուրքական զորքերի կենտրոնացումը, ինչ խոսք, համապատասխանում էր ֆաշիստական Գերմանիայի շահերին: Տակավին 1942 թվականի հունվարին Ինոնյուի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Պապենը մատնանշել էր հետևյալը «...նթե մենք պարնանը հարձակում սկսենք Կովկասի վրա, ապա մեզ համար շափազանց արժեքավոր կլինեն թուրքական զորքերի կենտրոնացումը ուսական սահմանի վրա»²²: Իսկ փետրվարի 16-ին Պապենը հաղորդելով Ռիբենտրոպին Նուման Մենեմեն-ջիօղլուի հետ ունեցած իր զրույցի մասին, գրում էր. «Ընչ վերաբերում է զինված ուժերի դիսլոկացիային, նա (Մենեմեն-

ջիօղլուն—Ռ. Ս.) ինձ հավաստիացնում է, որ Թուրքիան լիովին հաշվի կառնի նոր իրադրությունը: Նկատի ունենալով կովկասյան արշավանքը, դա ևս մեզ համար աջակցություն կլինի»²³:

1942 թվականի օգոստոսի 31-ին թուրքական թերթերը տպագրեցին Սրվատում Սարաջօղլուի արտասանած ճառը, որտեղ նա ասել էր հետևյալը. «Մենք մտադիր չենք բաց թողնել հարմար առիթը՝ մի հարվածով վերադարձնելու այն, ինչ մենք կորցրել ենք պարտության տարիներին (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.)»²⁴: Անգլիական պատմաբան Վերե-Հոջը պրո-թուրքական ոգով գրված «Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը 1918—1948 թվականներին» վերնագրով գրքում նշում է, որ 1942 թվականի ամռանը և աշնանը Սարաջօղլուն և Մենեմենջիօղլուն «ամեն կերպ ձգտում էին համոզել գերմանական ղեկավարներին, որ Թուրքիայի չեզոքությունը ժամանակավոր երևույթ է, և որ ղեկավարի հետագա բնթացքը կախված է Գերմանիայի հաղթանակից»²⁵: Հասկանալի է, որ Թուրքիայի թշնամական մտադրությունները, ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ նրա հարձակողական պլանները հայտնի էին սովետական կառավարությանը, որը պատերազմի նույնիսկ ամենադժվարին պահին Կովկասում պահում էր համապատասխան բանակություններ զորք, որը նա կարող էր հաջողությամբ օգտագործել ֆաշիստական բանակների առաջխաղացման դեմ:

Սակայն Թուրքիայի խարդախ «չեզոքությունը» սովետական զորքերին գամել էր հարավային ճակատում: Այժմ թուրք հեղինակները գրում են «Ռուսաստանին օգնելու», նրա «թիկունքն ապահովելու», «հարձակումից պաշտպանելու» և նման շինծու «իրողությունների» մասին, անհրաժեշտ չհամարելով բացատրել, թե ինչու, այնուամենայնիվ, Թուրքիան չհարձակվեց Սովետական Միության վրա: Արդյոք ա՛յն պատճառով, որ Թուրքիայի հետադիմական ղեկավարները համա-

²¹ Mükerrerem Kâmil Su ve Kâmil Su, s. 181.

²² Документы министерства иностранных дел Германии, вып. II, Германская политика в Турции (1941—1943), стр. 51.

²³ Документы министерства иностранных дел Германии, вып. II, Германская политика в Турции (1941—1943), стр. 51.

²⁴ SKU С. Устюнгель, В тюрьме и на „воле“, стр. 77.

²⁵ E. R. Verge-Hodge, Turkish Foreign Policy, p. 153.

կրում էին ՍՍՌՄ-ի գլխավորութեամբ ազատասեր ժողովուրդների մղած ազնիվ պայքարին, թե՛ նրանք որոշել էին հավատարիմ մնալ շհարձակման մասին 1925 թվականի սովետաթուրքական պայմանագրին: Իհարկե, ոչ այդ պատճառներով:

Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրութեան գաղտնի փաստաթղթերից հայտնի դարձավ, որ Սովետական Միության վրա թուրքական հարձակումը նախատեսվում էր իրականացնել իրանական սարահարթի վրայով՝ Բաքվի ուղղությամբ, ըստ որում Թուրքիայի ղեկավար շրջանները համոզված էին, որ «անգլիացիները Իրանում քիչ թե շատ նշանակալից դիմադրություն ցույց չեն տա»: Ինչպես պարզվեց «Պրավդա» թերթում 1947 թվականի մարտի 27-ին ղեկավարված նյութերից, ՍՍՌՄ-ի վրա Թուրքիայի հարձակումը նշանակված էր 1942 թ. նոյեմբերին, այն բանից հետո, երբ Բեռլինը կհայտարարեր Վոլգոգրադի անկման մասին:

1947 թվականի մարտին ամերիկյան «ՓՄ» թերթը տրպարեց թուրքական կառավարության նախկին անդամներից մեկի երկու հոդվածները, որոնցում հեղինակը (որի անունը թերթը չէր հայտնում) մերկացնում էր Թուրքիայի կառավարող շրջանների այսպես կոչված «չեզոքությունը»: Թուրքական կառավարությունը, — գրում էր նա, — 1942 թվականին բանակի զորահավաք անցկացրեց և որոշում ընդունեց թիկունքից հարձակվել Սովետական Միության վրա: Պատերազմի հայտարարումը նշանակված էր 1942 թվականի նոյեմբերին:

«Ամեն ինչ պատրաստ էր, — շարունակում էր հոդվածի հեղինակը, — Թուրքիան պատրաստվում էր պատերազմի մեջ մտնել Սովետական Միության դեմ, որի հետ նա կապված էր գաղնակցային պայմանագրով», բայց երբ պրեզիդենտը զանգահարեց Պապենին, հայտնելու նրան, որ Գերմանիան նոր գաղնակից է ձեռք բերում, այսինքն, որ Թուրքիան պատերազմի մեջ է մտնում, վերջինս ասաց, որ Վոլգոգրադի տակ գերմանական զորքերը ղժվարությունների են հանդիպել և սկսել են նահանջել: Իմանալով այդ մասին, նա այլևս չհայտարարեց:

Նեց Պապենին Թուրքիայի իրական մտադրությունները և անհավաղ փոխեց մոբիլիզացիայի մասին տրված իր կարգադրությունը: «Հետագա իրադարձությունները, — ելրակացնում էր հեղինակը, — ցույց տվեցին, որ Թուրքիան բոլոր հիմքերն ուներ Պապենին երախտապարտ լինելու նրա շատախոսության համար...»: Վերջում թուրքական կառավարության նախկին անդամը հավաստիացնում էր, որ այդ բոլորը իսկական ճշմարտություն է, և որ ինքը «այդ միջադեպին վկա է եղել»²⁶:

Նույնիսկ մինչև վերջը հակասովետական ոգով գրված իր գրքում ամերիկյան պատմաբան Ալվեր Սփեյթլըրը խոստովանում է, որ պատերազմի տարիներին և հատկապես Մոսկվայի ու Վոլգոգրադի ուղղությամբ գերմանական բանակների առաջխաղացման ժամանակ «պաշտոնապես չեզոք թուրքերը գերմանացիների հետ սերտ մերձեցման մեջ մտան», իսկ «1942 թվականի վերջին կովկասյան սահմանի վրա զգալի թվով զորք կենտրոնացրեցին և մամուլի սկսած հակասովետական կամպանիան Թուրքիայում հասավ մի նոր բարձրության»²⁷:

Ճիշտ է Վոլգոգրադի տակ գերմանական զորքերի ջախջախումը մի փոքր թուլացրեց թուրք ռեակցիոներների շովինիստական մոլուցքը, սակայն Թուրքիայի կառավարող շրջանները ամենևին էլ չհրաժարվեցին ֆաշիստական Գերմանիային առաջվա նման աջակցելուց: 1942 թվականի ղեկավարներն արտաքին գործերի մինիստր Մենեմենչիօղլուն «կառավարության անունից և նրա հանձնարարությամբ հաղորդեց Պապենին, որ Թուրքիան իր չեզոքությունից չի հրաժարվի նույնիսկ այն դեպքում, եթե «առանցքը» գտնվի իր կրախի նախորդային, այլ ընդհակառակը, նրան կպաշտպանի բոլոր հանգամանքներում...»²⁸:

²⁶ „Правда“, 27. III. 1947.

²⁷ Ivar Spector, The Soviet Union and the Muslim World 1917—1958. University of Washington Press, 1959, p. 201—202.

²⁸ Документы министерства иностранных дел Германии, вып. II. Германская политика в Турции (1941—1943), стр. 133.

Վոլգոգրադի տակ գերմանացիների կրած պարտությունից հետո Թուրքիայի «չեզոքությունը» ավելի մեծ նշանակություն էր ստանում Գերմանիայի համար և Թուրքական կառավարությունը, ճիշտ է, ավելի զգույշ և քողարկված ձևով շարունակում էր օգնել Գերմանիային ինչով կարող էր՝ ստրատեգիական հումքով ու մթերքներով (քրոմի հանք, բամբակ, բուրդ, ծխախոտ և այլն), առևտուր անելով, գերմանական նավերը նեղուցներով բաց թողնելով և այլն:

Այս հարցերը, հասկանալի պատճառներով, տեղ չեն գրտել Թուրք պատմաբանների աշխատություններում: Դրանք գիտակցաբար շրջանցվում են: Դրա փոխարեն, կոպիտ կերպով խեղաթյուրելով պատմական իրականությունը, Թուրք հեղինակները սովետական կառավարությանը մեղադրում են Թուրքիայի նկատմամբ ագրեսիվ նպատակներ հետապնդելու մեջ: Այսպես, օրինակ, Յունալը գրում է, որ Վոլգոգրադի տակ տարած հաղթանակից հետո հակահարձակման պատրաստվելով «Ռուսաստանը, ապագայում իր նպատակները հեշտությամբ իրագործելու համար, այժմ արդեն շեր ցանկանում, որ մենք պատերազմի մեջ մտնենք»²⁹: Իսկ որո՞նք էին Ռուսաստանի ագրեսիվ նպատակները: Պարզվում է, որ Ռուսաստանը մտադրվել էր «կուլ տալ» Թուրքիային և այդպիսով «պատմական իր նպատակը» հաջողությամբ պսակել:

Հետաքրքիրն այստեղ այն է, որ Յունալը, ի տարբերություն Թուրք մյուս հեղինակների, մի փոքր այլ ձևով է ներկայացնում Թուրքիայի «մասնակցությունը» 2-րդ համաշխարհային պատերազմին: «Ռուսաստանի այդ քաղաքական նպատակն իմանալով,—գրում է Յունալը,—և մեր բարեկամներ Անգլիայի ու Ամերիկայի հիշեցումից հետո մենք 1945 թվականին Գերմանիային ու Ժապոնիային պատերազմ հայտարարեցինք և բնական ձևով պատերազմի մեջ մտանք»³⁰ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

²⁹ Tahsin Ünal, s. 291.

³⁰ Նույն տեղում:

Թուրք պատմաբանները անհիմն պարծենկոտությամբ շեշտում են Թուրքիայի «զրական» ներմուծությունը Հայրենական պատերազմում ՍՍՌՄ-ի տարած պատմական հաղթանակի գործում՝ Թուրքիայի «չեզոքությունը» համարելով Ռուսաստանի հաղթանակի գրեթե ամենակարևոր գործոնը:

«Երբ գերմանական բանակները անսպասելի մի հեղեղի նման առաջ էին շարժվում Ռուսաստանում և ռուսները սև օրեր էին ապրում, այդ մոմենտին բոլորովին նոր երկու միլիոն Թուրքական սվինների՝ գերմանացիների կշեռքի նժարին դնելը Ռուսաստանը ընդմիշտ կարող էր ոչնչացնել»—գրում է Օկչուն³¹: Պետք է ասել, որ այս հեղինակը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատմության նենգափոխման մեջ գերազանցում է Թուրք մյուս պատմաբաններին: «Ռուս-Թուրքական պատերազմների պատմությունը» խորագրով իր գրքում նա փորձում է «հիմնավորել» Թուրքիայի դերը «Ռուսաստանին կործանումից փրկելու» գործում:

«Գերմանական բանակների հարվածների ներքո դեպի մահ զնացող Ռուսաստանին,—ցինիկորեն գրում է նա,—անգլո-սաքսերը և Թուրքիան օգնության շտապեցին... Մարդկության երջանկության գործի համար միավորված այս ազգերը շտապեցին աջակցելու Ռուսաստանին» (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.): Խեղաթյուրելով փաստերը, հեղինակը պնդում է, որ Ռուսաստանը, ինչպես առաջին համաշխարհային պատերազմում, դարձյալ առանց զինամթերքների ու սպառազինության մնաց: «Միայն հրաշքը կարող էր փրկել Ռուսաստանին»,—գրում է նա: Այդ հրաշքը, ըստ հեղինակի, անգլո-ամերիկյան ու քուրճական օգնությունն էր³²:

Սակայն ինչո՞ւմ էր կայանում Թուրքիայի «օգնությունը» Սովետական Միությանը, ինչպե՞ս էր Թուրքիայի «համարձակ չեզոքությունը» (ըստ նրա արտահայտության) ուժեղ հենարան ծառայում Ռուսաստանի համար: «Թուրքիայի չե-

³¹ Yahya Okçu, s.190. (հեղինակը գլխավոր շտաբի սպա էր):

³² Նույն տեղում, էջ 197:

զորութեան շնորհիվ,—գրում է Օկչուն,—Բասրայի ու Պարսից ծոցի վրայով Ռուսաստան հոսող օգնութեան հեղեղը ուժեղացավ, նրա ձախ թևը պաշտպանվեց և Ռուսաստանը հանգիստ անցկացնելով հակահարձակման գործողությունները, պատերազմը շահեց»։ «Այսպիսով,—եզրակացնում է հեղինակը,—Թուրքիան Ռուսաստանը ազատագրողների շարքում դեր է խաղացել»³³ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.)։ Պատմության կեղծարարության, փաստերի կոպիտ աղավաղման մեջ «յուրահատուկ» տեղ ունի Ահմեդ էմին Յալմանը, որը հայտնի է որպես ժուռնալիստ և քաղաքական գործիչ, երկար տարիներ մոտ է կանգնած եղել կառավարող շրջաններին։ Ջանալով վեր հանել Թուրքիայի «դրական» դերը 2-րդ համաշխարհային պատերազմում, Յալմանը ԱՄՆ-ում հրատարակված «Իմ ժամանակի Թուրքիան» վերնագիրը կրող մեմուարային բնույթի իր գրքում պնդում է, թե իբր Թուրքիան «անուղղակիորեն եղել է... Սովետական Ռուսաստանի դաշնակիցը»³⁴։

«Թեպետ մենք պատերազմին չէինք մասնակցում,—գրում է Յալմանը,—մենք զենքի տակ էինք պահում մեկ միլիոն մարդ՝ դիմադրելու համար գերմանացիներին, եթե նրանք հարձակվեին Եվրոպայից դեպի Ասիա ու Միջերկրական ծովի շրջանը գնացող ստրատեգիական ուղու վրա... Այսպիսով,—ավարտում է իր կեղծիքը հեղինակը,—մենք պաշտպանել ենք ռուսական բանակների թևերը հարավային Ռուսաստանում»³⁵։

Թուրք հեղինակների նման անհիմն պնդումները ոչինչ ընդհանուր չունեն պատմական իրականության հետ։ Իսկ փաստերը մերկացնում են Թուրքիայի հետադիմական կառավարող շրջանների իսկական նպատակները մեկ միլիոնանոց բանակ պահելու գործում։ Ճիշտ է, թուրք շովինիստներին չվիճակվեց այդ բանակը շարժման մեջ դնել Սովետական

Միութեան դեմ և թուրք պատմաբաններն այժմ, նենգափոխելով փաստերը, փորձում են «չեզոք» Թուրքիայի կողմից այդպիսի մեծ զորքի «անհրաժեշտությունը» կապել անմիջականորեն Ռուսաստանին պաշտպանելու հորինված խնդրի հետ։ Հրապարակված փաստաթղթերը հիմնովին հերքում են թուրք պատմաբանների այդ կեղծիքը ևս։ Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության գաղտնի փաստաթղթերից հայտնի է, որ սովետա-թուրքական սահմանի մոտ 1942 թվականի աշնանը թուրքական զորքերի կենտրոնացումը պայմանավորված էր ֆաշիստական Գերմանիայի ձգտումներին ընդառաջ գնալու ցանկությամբ և, միաժամանակ, ՍՍՌՄ-ի տերիտորիաների նկատմամբ Թուրքիայի կառավարող շրջանների փայփայած զավթողական պլաններով։ Տակավին 1942 թվականի հունվարին՝ Պապենը Ինոնյուի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ այն միտքն էր հայտնել, որ երբ գարնանը գերմանական բանակը սկսի Կովկասի վրա ծրագրած իր հարձակումը, գերմանացիների համար «չափազանց մեծ արժեք կունենա թուրքական ուժերի կենտրոնացումը ռուսական սահմանի վրա»³⁶։ Նույն փաստաթղթերից երևում է, թե ինչպիսի նպատակներ էին հետապնդում թուրքական կառավարության ամենապատասխանատու ղեկավարները։ 1942 թվականի հունվարի 5-ին Պապենը հաղորդում էր Բեուլին Թուրքիայի պրեզիդենտի հետ իր ունեցած «արտակարգ բովանդակալից» զրույցի մասին, որի ժամանակ պրեզիդենտը հավաստիացրել էր, որ «Թուրքիան մեծապես շահագրգռված է ռուսական հրակայի ոչնչացման մեջ»³⁷։ Իսկ Սարաջոլուն պրեմիեր-մինիստրի պաշտոնին անցնելու օրը, 1942 թվականի օգոստոսի 27-ին, նույն Պապենի հետ զրույցի ժամանակ անգլոլոյ էր արտահայտվում. «Ռուսաստանի ոչնչացումը,—ասել էր նա,—հանգիստանում է ֆյուրերի սխրագործությունը, որին հավասարը կարող է կատարվել հարչուր տարին մեկ անգամ...

³³ Yahya Okçu, s. 190.

³⁴ Ahmet Emin Yalman, Turkey in my Time. Norman, 1956, p. 158.

³⁵ Նույն տեղում։

³⁶ Документы министерства иностранных дел Германии, вып. II. Германская политика в Турции (1941—1943), стр. 58.

³⁷ Նույն տեղում։

Ռուսական պրոբլեմը կարող է լուծվել, եթե սպանվի Ռուսաստանում ապրող ռուսների առնվազն կեսը»³⁸։

Եվ պատահական չէ, որ թուրքական կառավարող շրջանները պատերազմի տարիներին և հատկապես 1941—42 թթ. խրախուսում և աջակցություն էին ցույց տալիս պանթուրքիստների գործունեությանը՝ լայն հնարավորություններ ստեղծելով վերջիններիս մոլի շովինիստական, հակասովետական անզուսպ պրոպագանդայի համար։ 1941 թվականի նոյեմբերին, ոչ առանց թուրքական կառավարող շրջանների աջակցության, Ստամբուլում կազմակերպվեց թուրքական հակասովետական կենտրոն, որի մեջ մտան սպիտակզավարդիականները և թուրքական ռեակցիայի ամենաշովինիստական մասի ներկայացուցիչները։ Իրանցից էին թուրքական ֆաշիստ գեներալ էրբիլեթը, տիրահոշակ էնվերի եղբայր Նուրի փաշան, Մյուրսել փաշան և ուրիշներ։ Պանթուրքիստները թուրքերեն ու գերմաներեն լեզուներով մի շարք թերթեր ու ամսագրեր էին հրատարակում՝ «Թասֆիրի էֆթյար», «Չինարալթը», «Բողկուրթ», «Բյույուկ դողու» և այլն։ Հիշյալ թերթերն ու ամսագրերը ամենալկտի կերպով պրոպագանդում էին պանթուրքիստական գաղափարներ՝ բացահայտորեն կոչ անելով անհապաղ պատերազմ սկսել Սովետական Միության դեմ։ Հիշյալ հրատարակությունները հանդես էին գալիս պրովոկացիոն հոգովածներով՝ «պատերազմը առաջադիմություն է», «պատերազմը կուլտուրայի տարածման ամենակարևոր միջոցն է» և նման այլ վերնագրերով։ Պանթուրքիստները չէին թաքցնում իրենց զավթողական իդեերը և բացեիքաց գրում էին ՄՍՌՄ-ի հաշվին տերիտորիալ մեծ ձեռքբերումների մասին։ Այսպես, «Բողկուրթ» ամսագիրը 1941 թվականի հուլիսի համարում որպես հավելված «Թուրքիզմը սպասում է» հոգովածի տպագրել էր «Մեծ Թուրքիայի քարտեզը», որի մեջ մտցված էին նաև Անդրկովկասի ու Միջին Ասիայի սովետական հանրապետությունները։ Նույն ամսագրում տպագրված

³⁸ Նույն տեղում, էջ 97—98։

«Բողկուրթիչիների կրեդոն» վերնագիրը կրող հոգովածում պանթուրքիստները անսքող ձևով բացահայտում էին իրենց մոլի շովինիստական, ռասայական էությունը։ Ահա այդ դասանյանքը, որը մեջ է բերվում ամերիկյան հեղինակ Հոստլերի՝ «Թուրքիզմը և Սովետները» վերնագրով գրքում։

«Ուլքե՞ր ենք մենք։ Մենք բողկուրթիներ ենք։ Ո՞րն է մեր գաղափարախոսությունը։ Թրքականությունը։ Ո՞րն է բողկուրթիների հավատը։ Նրանք հավատում են, որ թուրքական ռասան և թուրք զգալի մյուս բոլոր ռասաներից ու ազգերից բարձր է կանգնած։ Ո՞րն է այդ գերազանցության աղբյուրը։ Թրքականությունը։ Թուրքը մյուսներից բարձր է ծնված օրի՞ց։ Այո, թուրքը բարձր է ի ծնե։ Թուրքն իր խելքը, արիությունը, իր ռազմական հանձարը և ամեն տեսակի ընդունակությունները ստանում է արյունից... Բողկուրթիչիները պանթուրքիստներ են։ Այո։ Բողկուրթ-թուրքիստների սրբազան նպատակն է թուրքական պետությունը տեսնել 65 միլիոնի հասած»³⁹։ Հիշյալ գրքում, արդարացնելով հանդերձ Թուրքիայի կառավարող շրջանների դիրքը պանթուրքիստների գործունեության նկատմամբ, հեղինակն, այնուամենայնիվ, խոստովանում է, որ «այդ անպատասխանատու խմբերը» թույլատրված էին թուրքական կառավարության կողմից թուրք երիտասարդության գաղափարական նախապատրաստման նպատակով՝ Սովետական Ռուսաստանի դեմ հնարավոր պատերազմի զեպրում⁴⁰։ «Կարելի է եզրակացնել,—գրում է Հոստլերը,—որ թուրքական պետության մեջ բարձր դիրք գրավող անձինք պատրաստի պլաններ ունեին՝ իրագործելու բոլոր հնարավորությունները, որը գերմանա-սովետական պատերազմում ՄՍՌՄ-ի կործանումը կարող էր ընձեռել պանթուրքական գաղափարների իրականացման համար»⁴¹։ Պետք է ասել, որ թուրք հեղինակները ևս ընդունում են, որ Թուրքիայի կառա-

³⁹ Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*. London, 1957, p. 181.

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 180։

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 177։

վարող շրջանները հովանավորում էին պանթուրքիստների գործունեությունը և դադարեցին նրանց պաշտպանել միայն այն ժամանակ, երբ ֆաշիստական Գերմանիայի պարտությունն արդեն կանխորոշված էր: «Թուրքական կառավարությունը ի վերջո հրաժարվեց ակտիվ աջակցություն ցույց տալ պանթուրքական շարժմանը», — գրում է Քարփաթը⁴², միաժամանակ բացահայտելով այդ քայլի բուն զրդապատճառները. «Կառավարությունը, — շարունակում է հեղինակը, — ուժեղ կերպով ձգտելով ցույց տալ իր շեղոթությունը, փորձեց սանձահարել պանթուրքիստների գործողությունները, թեև դրանք անցյալում կատարվում էին ավելի բացահայտո՞ւմ»⁴³ (ընդգծումները մերն են — Ռ. Ս.): Քըլըջը, նույնպես ընդունելով կառավարության կնիք պանթուրքիստների հետ, փորձում է «մեղմացնել» Թուրքիայի կառավարող շրջանների ղավթողական մտադրությունները սովետական տերիտորիաների նկատմամբ: Կեղծելով իրականությունը, նա հայտարարում է, որ եթե հաշվի առնել Ռուսաստանի «ճնշված թուրքերի» (?) հանդեպ Թուրքիայում տածվող համակրանքը և Սովետական Միության վերահաս պարտությունը, որն այնքան մոտ էր թվում, թուրքական կառավարությանը չի կարելի մեղադրել այն բանում, որ նա որոշ պատրաստություններ էր տեսնում Ռուսաստանին սահմանամերձ թուրքական նահանգների «ապագայի խնդրում ձայն ունենալու համար»⁴⁴:

Այսպիսով, երկրորդ համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի «շեղոթությունն» արդարացնելու առիթով թուրք պատմաբաններն ակամայից վեր են հանում ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ Թուրքիայի կառավարող շրջանների ազդեցիվ պլանները, մի փաստ, որն ինքնին մերկացնում է Թուրքիայի այսպես կոչված «շեղոթությունը»:

Հրապարակված գաղտնի փաստաթղթերը վկայում են այն մասին, որ ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտադրու՞ժ

հարձակումից անմիջապես հետո թուրքական կառավարությունը քննարկում էր ՍՍՌՄ-ի տերիտորիաները հափշտակելու հարցը: Արդեն 1941 թվականի օգոստոսի 5-ին Բեռլին ուղարկված հատուկ հաղորդագրության մեջ Պապենը տեղեկացնում էր, որ «թուրքական կառավարող շրջանները սկսել են ավելի շատ զբաղվել ռուս-թուրքական սահմանից այն կողմը գտնվող իրենց հայրենակիցների ճակատագրով: Այս շրջաններում հակված են վերագառնալու 1918 թվականի դեպքերին և ցանկանում են իրենց միացնել այդ մարզը և հատկապես մեծ արժեք ներկայացնող Բաքվի նավթահանքերը»⁴⁵: Վերը հիշատակված Ալթեմուր Քըլըջը իր գրքում նոր հետաքրքիր փաստեր է բերում Թուրքիայի կառավարող շրջանների պանթուրքական գործունեության մասին: «Ըստ համաձայնվածության, — գրում է Քըլըջը, — նորից տեղի ունեցան Սաբաջոլուի ու Մենեմենջիօլուի գրույցները ֆոն Պապենի հետ՝ Ղրիմի և Կովկասի մարզերը կառավարելու պլանների մանրամասնությունների շուրջը»⁴⁶: Հեղինակը ակամայից բացահայտում է նաև թուրք-գերմանական հակասությունները վերոհիշյալ սովետական տերիտորիաների «ապագա կառավարման» հարցում: «1943 թվականի վերջից, — շարունակում է Քըլըջը, — պանթուրանիզմի կողմնակիցների մեջ հիասթափությունը մեծացավ. միանգամայն պարզ էր դառնում, — եզրակացնում է հեղինակը, — որ թուրք-գերմանական համագործակցությունը սովետա-թուրքական մարզերում, գերմանական օկուպացիայի պայմաններում բոլորովին անհնարին է: Գերմանացիները, չնայած ֆոն Պապենի ակնարկումներին ու թուրքական ղեկավարների հետ ունեցած զրույցներին, և չնայած ոչ-պաշտոնական պանթուրանիստական խմբերի գործունեությանը, որոշել էին զրաված մարզերը կառավարել անձամբ, առանց որևէ կողմնակի միջամտության»⁴⁷:

⁴² Kemal Karpat, p. 265.

⁴³ Նույն տեղում, էջ 267:

⁴⁴ Altémur Kilic, p. 112.

⁴⁵ Документы министерства иностранных дел Германии, вып. II. Германская политика в Турции (1941—1943), стр. 34.

⁴⁶ Altémur Kilic, p. 95.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 96:

**ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ**

Ինչպես նախորդ զլխում ցույց տրվեց, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին վարած իրենց արտաքին քաղաքականությունը թուրքական կառավարող շրջանները մեծ ծառայություն մատուցեցին ամենահետադիմական իմպերիալիստական խմբավորմանը՝ «առանցքի» երկրներին և, այդպիսով, ֆաշիստական ստրկացման վտանգի դեմ մարդկության առաջավոր ուժերի մղած պայքարում ամոթալի դեր խաղացին:

Ագրեսիվ իմպերիալիստական տերություններին աջակցելու թուրքական քաղաքականությունը մի այլ ձևով դրսևորվեց պատերազմից հետո, երբ Թուրքիայի ղեկավար շրջանները, վճռականորեն կողմնորոշվելով դեպի մի նոր ագրեսիվ մեծ տերությունը՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, շատ կարճ ժամանակում երկիրը ծառայեցրին նրա հետապնդած հակասովետական ագրեսիվ նպատակներին ու գաղութատիրական ձգտումներին՝ Մերձավոր ու Միջին արևելքի շրջանում:

Ինչո՞ւ Թուրքիայի կառավարող շրջանները շրջվեցին հատկապես դեպի ԱՄՆ-ը և ոչ թե դեպի մի որևէ այլ իմպերիալիստական տերություն:

Մեր կարծիքով, դա պետք է բացատրել հետևյալ պատճառներով.

ԱՄՆ-ը ամենաուժեղ կապիտալիստական երկիրն էր, որը պատերազմից դուրս էր եկել ավելի հզորացած և անչափ հարստացած.

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո ԱՄՆ-ի հետադիմական շրջանները սկսել էին նոր համաշխարհային պատերազմի նախապատրաստվել՝ Սովետական Միության դեմ և թուրքական կառավարողները հույս ունեին նրանց օգնությամբ հասնել երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ձախողված իրենց սեփական հակասովետական պլաններին՝ տերիտորիալ հափշտակումների և պանթուրքական ծրագրերի իրականացմանը.

Միայն ԱՄՆ-ի օգնությամբ էր հնարավոր ճնշել դեմոկրատական շարժումը երկրի ներսում և իշխանությունը պահել իրենց ձեռքում:

Այսպիսով, չհրաժարվելով իրենց հակասովետական դիրքորոշումից, Թուրքիայի կառավարող շրջանները սկսեցին հանդես գալ ԱՄՆ-ի իմպերիալիստների հակասովետական պլանների օղակում: Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում ընթացել է ամերիկյան իմպերիալիզմի հետ համագործակցելու ուղղությամբ, որի հետևանքով Թուրքիան ակտիվ մասնակցություն է ունեցել ԱՄՆ-ի կառավարության կողմից նախաձեռնվող բոլոր ագրեսիվ խմբավորումներում, որոնք ուղղված են ինչպես Սովետական Միության ու սոցիալիստական ողջ լագերի, այնպես էլ Մերձավոր արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական, հակաիմպերիալիստական շարժումների դեմ:

Թուրքական կառավարող շրջանների վարած երկրի ռազմականացման քաղաքականությունը ամենևին էլ չէր բխում թուրք ժողովրդի շահերից, ընդհակառակը, այն մինչև վերջը վնասաբեր, Թուրքիայի ազգային շահերին հակասող քաղաքականություն էր, որը նրանք փորձում էին ներկայացնել, որպես միակ հնարավոր ելքը ստեղծված «վտանգավոր» իրադրությունից՝ երևակայական սովետական սպառնալիքի պայմաններում: Տրումենի դոկտրինան ընդունելուց հետո Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Նեջմեդդին Սազքըը չհպաղեց հանդես գալու նրա գովաբանությամբ, այն գնահատելով, որպես «մեծ մխիթարություն Թուրքիայի ժողովրդի հա-

մար, որովհետև վերջինիս զգացնել էր տալիս, որ նա այլևս միայնակ չէ»¹: Սովետական Միության կողմից Թուրքիային իբր սպառնացող մշտական վտանգի շինծու այս թեզը ընկած է ժամանակակից թուրք պատմաբանների, քաղաքական գործիչների, մամուլի հայտնի տեսաբանների բազմաթիվ գրքերի ու հոդվածների հիմքում: Ահա, օրինակ, ինչպես է բացատրում դեպի ԱՄՆ կատարած Թուրքիայի շրջադարձը սովետա-թուրքական հարաբերությունների «մասնագետ» Հալլուկ Յուլմանը:

«Սկսած 1945 թվականի կեսերից,—գրում է նա,—Սովետական Միությունը սկսեց Թուրքիայի վրա ուժեղ ճնշում գործադրել... Թուրքիան մի մեծ վտանգ զգաց և տնտեսական ու ռազմական տեսակետից ՍՍՌՄ-ի դեմ հանդիման միայնակ չմնալու համար 1939 թվականից սկսեց աշխատել իր դաշնակից Անգլիայի և երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջին ամենաուժեղ պետություն դարձած ԱՄՆ-ի աջակցությունը ստանալու ուղղությամբ»²: Վերը հիշատակված Ալթինուր Քըլըջը ևս ամերիկյան «օգնությանը» դիմելը բացատրում է երևակայական սովետական սպառնալիքով, որի պատճառով, ըստ հեղինակի, «թուրք ժողովուրդը և թուրքական կառավարությունը այդ օգնությունը խանդավառությամբ ընդունեցին»³: Նույն բանն է կրկնում պրոֆ. էսմեր՝ միաժամանակ ընդգծելով Տրումենի դոկտրինայի «բարոյական մեծ արժեքը» այն է, որ «աշխարհի ամենահզոր պետությունը... հետաքրքրվում էր Թուրքիայի ճակատագրով»⁴:

Սակայն ո՞րն էր ՍՍՌՄ-ից եկող այդ սպառնալիքը: Որպես դրա «ապացույց» թուրք հեղինակները վկայակոչում են նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ 1946 թվականի օգոստոսի 7-ի և սեպտեմբերի 24-ի սովետական նոտաները: Այսպես, Թահսին Յունալն այդ նոտաները համարում է «վերադարձ

դեպի ցարիզմի քաղաքականությունը նեղուցների հարցում» և դրանց երևան գալով բացատրում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ կատարված փոփոխությունները:

«Այդ էր պատճառը,—գրում է Յունալը,—որ մենք մեր հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ խզելով, թեթևացրինք դեպի դեմոկրատական աշխարհը»⁵: Իսկ Քըլըջը, խոսելով օգոստոսի 7-ի նոտայում առաջ քաշված սովետական առաջարկների մասին, որոնք համապատասխանում էին առանց բացառության բոլոր սեծովյան պետությունների շահերին, գրում է, որ այդ սկզբունքները իսկական սպառնալիք էին թուրքական սովետիզմությանը, ինչպես նաև «Թուրքիայի և մերձափնյա ու ոչ-մերձափնյա տերությունների միջև ստրատեգիական ծայրահեղ անհրաժեշտություն ներկայացնող նրբերին հավասարակշռությանը»⁶: Նման ձևով են «հիմնավորում» իրենց պնդումները նաև այլ հեղինակներ⁷:

Արդ՞ո՞ք 1946 թվականի սովետական նոտաները սպառնալիք էին ներկայացնում Թուրքիայի անվտանգությանը և ոտնահարում վերջինիս սովետիզմի իրավունքները, ինչպես փորձում են ներկայացնել թուրք հեղինակները: Ամենևին ոչ: Նման անհիմն մեղադրանքները ոչ մի առնչություն չունեն փաստերի, պատմական իրականության հետ:

Սովետական կառավարության հիշյալ նոտաները սովետական դիվանագիտության միակողմանի և կամայական ելույթները չէին, այլ դրանք անմիջականորեն բխում էին երեք մեծ տերությունների՝ ՍՍՌՄ-ի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ու Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունների ղեկավարների կողմից 1945 թվականի հուլիսին Պոտսդամում ընդունված որոշումներից:

Ինչպես հայտնի է, երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո համաշխարհային հասարակական կարծիքին ակնհայտ դարձավ, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանները,

¹ Sıkı Altemur Kilic, p. 143.

² „Forum“. 1 Ocak 1961, sayı 162, s. 6.

³ Altemur Kilic, p. 142.

⁴ Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmel, Türk Diplomasisi,

⁵ Tahsin Ünal, s. 291.

⁶ Altemur Kilic, p. 129.

⁷ Sıkı „Forum“, 1 Ocak 1961, sayı 162, s. 7.

միանձնյա տնօրինություն անելով նեղուցներում և յուրովի մեկնարանելով Մոստրեի կոնվենցիան, պատերազմի տարիներին բազմիցս կոպիտ կերպով խախտել են հիշյալ կոնվենցիան, մասնավորապես նրա 19-րդ հոդվածը, որն օտարերկրյա բոլոր ռազմականներին արգելում էր անցնել սևծովյան նեղուցներով: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով, նույնիսկ ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի կառավարությունները Պոտսդամի կոնֆերանսում ստիպված էին ընդունել, որ Մոստրեի կոնվենցիան, այլևս անհամապատասխան լինելով ներկա ժամանակներին, պետք է վերանայվի, և որ այդ ուղղությամբ կատարված հետևյալ քայլը կլինի հարցի քննարկումը հիշյալ երեք տերություններից յուրաքանչյուրի և Թուրքիայի միջև՝ անմիջական բանակցությունների միջոցով⁸:

Հիմնվելով Պոտսդամի կոնֆերանսի որոշումների վրա, սովետական կառավարությունը 1946 թվականի օգոստոսի 7-ի նոտայով դիմեց Թուրքական կառավարությանը, առաջարկելով վերանայել Մոստրեի կոնվենցիան և մշակել նեղուցների այնպիսի նոր ռեժիմ, որը զործնականորեն կարողանար ապահովել սևծովյան բոլոր տերությունների անվտանգությունը: Թվարկելով պատերազմի տարիներին Թուրքիայի կողմից 1936 թվականի Մոստրեի կոնվենցիայի խախտման բազմաթիվ դեպքերը (որոնց մասին հիշատակվեց նախորդ գլխում), նոտայում ասվում էր.

«...Բերված փաստերից երևում է, որ Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների դեմ մղված անցած պատերազմի ընթացքում նեղուցների վերաբերյալ կոնվենցիան շխանդարեց թշնամական տերություններին նեղուցներն օգտագործելու ռազմական նպատակներով՝ ընդդեմ Սովետական Միության և դաշնակից այլ պետությունների, ըստ որում Թուրքական կա-

⁸ Տե՛ս «Дипломатический словарь в трех томах», т. 2, стр. 313—314.

⁹ «Правда», 14. VIII. 1946.

ռավարությունը չի կարող պատասխանատվություն չկրել նրման վիճակի համար...»¹⁰:

Իր կողմից սովետական կառավարությունն առաջարկում էր նեղուցներում հաստատել նոր ռեժիմ, որի հիմքում լինեին ներքոհիշյալ հինգ կետերը.

1 նեղուցները միշտ պետք է բաց լինեն բոլոր երկրների առևտրական նավերի համար.

2 նեղուցները միշտ պետք է բաց լինեն սևծովյան տերությունների ռազմականների համար.

3 Ոչ-սևծովյան տերությունների ռազմականների անցումը նեղուցներով, բացառությամբ հատուկ նախատեսված դեպքերի, պետք է արգելվի.

4 նեղուցների ռեժիմի սահմանումը պետք է մասի Թուրքիայի և սևծովյան մյուս երկրների իրավասության մեջ.

5 Թուրքիան և Սովետական Միությունը, որպես նեղուցներում առևտրական նավազնացությունն ու նրանց անվտանգությունն ապահովելու մեջ ամենից ավելի շահագրգռված տերություններ, համատեղ միջոցներով պետք է կազմակերպեն նեղուցների պաշտպանությունը՝ ուրիշ տերությունների կողմից սևծովյան տերություններին թշնամական նպատակներով նրանց օգտագործումը կանխելու համար¹¹:

1946 թվականի օգոստոսի 22-ի իր պատասխան նոտայում Թուրքական կառավարությունը ընդարձակ «բացատրություններ» էր տալիս նեղուցներով առանցքի երկրների ռազմական և ռազմա-օժանդակ նավերի անցման կոնկրետ դեպքերի առթիվ, որոնք տեղի էին ունեցել երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Ըստ էության չհերքելով սովետական նոտայում բերված Մոստրեի կոնվենցիայի խախտման փաստերը, Թուրքական կառավարությունը պնդում էր, որ թշնամական ռազմականների անցումը նեղուցներով իբր սպառնալիքի տակ չի գրել ՍՍՌՄ անվտանգությունը: Օգոստոսի 22-ի Թուրքական նոտայի պատասխանը հանդիսացող սեպտեմբերի 24-ի նոտայում սովետական կառավարու-

¹⁰ «Правда», 14. VIII. 1946.

¹¹ Նույն տեղում:

թյունը, անդրադառնալով վերոհիշյալ փաստարկներին, նշում էր, որ դրանք միանգամայն անհիմն են:

«Ինչ վերաբերում է նշված սպառնալիքի իրական շափերին,—ասվում էր սովետական նոտայում,—բավական է բերել այն փաստը, որ հաշվի առնելով նեղուցներով հակառակորդի ռազմական և օժանդակ ռազմական նավերի անարգելք անցման բազմաթիվ դեպքերը, սովետական գերագույն հրամանատարությունը ստիպված էր պատերազմական գործողությունների թատերաբեմի գլխավոր ուղղություններից էական թվով զինված ուժեր տեղափոխել՝ սևծովյան շրջանը պաշտպանելու համար»¹²: Հիշյալ նոտայում սովետական կառավարությունը բնորոշում էր նաև այն փաստը, որ Թուրքական կառավարությունը պատերազմի տարիներին «գաղափարներ էր նեղուցներով նավերի շարժման մասին զեկուլցներ ներկայացնել պատերազմի մասնակից պետություններին, որը նա պարտավոր էր անել կոնվենցիայի 24-րդ հոդվածի համաձայն»¹³:

Մերժելով նեղուցների համատեղ պաշտպանությունը կազմակերպելու սովետական առաջարկները, Թուրքական կառավարությունը սևծովյան տերություններին զրկում էր այդ շրջանում իրենց անվտանգությունը երաշխավորելու հնարավորությունից: Թուրք կառավարող շրջանների նման զիրքորոշումն ամենևին էլ չէր բխում Թուրքիայի ազգային պահանջներից: Նեղուցների հարցում Թուրքիայի բռնած զիրքը լիովին ձեռնառու էր իմպերիալիստական խոշոր տերություններին և, առաջին հերթին, այդ ժամանակաշրջանում արդեն բացահայտ հակասովետական քաղաքականության ոգեշնչող Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, որոնք ոչ երկրորդական դեր խաղացին սովետական առաջարկները մերժելու գործում:

Այդ մասին ներկայումս խոստովանում են նույնիսկ Թուրք հեղինակները: Այսպես, օրինակ, նույն Յուլմանը՝ 1946 թվականի օգոստոսի 7-ի նոտայում առաջ քաշված հարցերին

¹² „Правда“, 28, IX, 1946.

¹³ Նույն տեղում:

անդրադառնալով, գրում է. «Թուրքական կառավարությունը, անզլիական և ամբրիկյան կառավարությունների հետ խորհրդակցելուց հետո, սովետական պահանջները մերժեց»¹⁴:

Ինչպես երևում է վերը բերված սովետական նոտաների բովանդակությունից, դրանք ոչ մի սպառնալիք չէին կարող ներկայացնել Թուրքիայի համար և, առավել ևս, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ արմատական փոփոխություն առաջ բերել: Թուրք հեղինակների անհիմն, վերին աստիճանի միտումնավոր գնահատականներն այս հարցում ընդունելի չեն նույնիսկ Թուրքիայում:

Վերջերս, Անկարայում լույս տեսնող «Տորում» արտաքին քաղաքական հանդեսում տպագրվեց Թուրք ժողովրդավար Սլիմ Բենանի «Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը» վերնագրով հոդվածը, որտեղ հեղինակը, վերլուծելով հետպատերազմյան տարիներին Թուրքական ղեկավար շրջանների վարած արտաքին քաղաքականությունը, հանգում է այն եզրակացության, որ միանգամայն սխալ է Թուրքիայի նոր կուրսը անմիջականորեն կապել Սովետական Միության քաղաքականության, նրա զիվանագիտական ելույթների հետ: Հեղինակը որոշակիորեն մատնանշում է, որ այն պետք է բացատրել Թուրքիայում տիրապետող ուժերի պայքարով, իշխանության գլուխ անցած դասակարգի կենսական շահերով: Մասնավորապես, խոսելով երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների մասին, հեղինակը նշում է, որ դրանց խորը պատճառները պետք է փնտրել այն բանում, որ իշխանությունն իր ձեռքը վերցրեց հողային բուրժուազիան: «Հակառակ դեպքում,—գրում է Քենանը,—կարելի է սխալի մեջ ընկնել, այդ շրջանում կատարված արտաքին քաղաքական փոփոխությունները բացատրելով 1946 թվականի սովետական նոտաներով, ինչպես այդ անում են մեր մտավորականները, որոնք հաշվի չեն առնում դասակարգային ուժերի հարաբե-

¹⁴ „Forum“, 1 Ocak 1961, sayı 162, s. 7.

րության մեջ կատարված կարևոր փոփոխությունները» (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.)¹⁵։

Թուրքիայի կառավարող շրջանների կողմից տարվող երկրի ռազմականացման քաղաքականությունը, ամերիկյան իմպերիալիզմի կողմից գլխավորվող ազրեսիվ բնույթի բուլոբ ռազմական խմբավորումներին Թուրքիայի ակտիվ մասնակցությունը ևս, ինչպես վերևում նշվեց, թուրք հեղինակները առանց որևէ փաստական հիմքի, վերագրում են «հյուսիսից սպառնացող վտանգին», դրանով իսկ արդարացնելով Թուրքիայի ազգային շահերին հակասող այդ քաղաքականությունը։

«Չնայած երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին,—գրում է Յուլմանը,—սովետական ճնշումը հնարավորություն չէր տալիս իրագործելու պատերազմի ժամանակ խիստ մեծացած բանակների մի մասը կրճատելու և ազգային էկոնոմիկան նորից կարգավորելու ու զարգացնելու մեր ցանկությունը և Թուրքիան տնտեսական դժվարությունների գնով ստիպված էր իր բանակը պատերազմական ժամանակների մակարդակին թողնել»¹⁶։ Նույնպիսի շինծու փաստարկներով են խեղաթյուրում իրականությունը Քըլըջը Յալմանը և այլ հեղինակներ։ Այսպես, խուսափելով բացահայտել երկրի ռազմականացման իսկական պատճառները, Քըլըջը պնդում է, որ «Թուրքիան իր բյուջեի կեսը ծախսում է ազգային պաշտպանության վրա, որովհետև նա ուսական վտանգին դեմ հանդիման է կանգնած»¹⁷։

Պրոֆեսոր էսմերը ևս, առանց լուրջ փաստական հիմնավորման, փորձում է «համոզել» ընթերցողին, թե իբր Թուրքիան ստիպված էր ՆԱՏՕ-ի մեջ մտնել՝ «բացառապես Ռուսաստանի դեմ պաշտպանվելու համար»։ Հեղինակի կարծիքով, առանց ՆԱՏՕ-ի մեջ ներգրավվելու «հնարավոր չէր լինի ապահովել երկրի անվտանգությունը»¹⁸։

ՍՍՌՄ-ի կողմից Թուրքիային իբր սպառնացող վտանգի մասին նման անհիմն պնդումները վկայում են, որ թուրք պատմաբաններն ու ժուռնալիստները չեն խորշում գործածություն մեջ վերցնելու իմպերիալիստական դեկավար շրջանների և, հատկապես, ԱՄՆ-ի գաղափարախոսների կողմից համառորեն պրոպագանդվող «կոմունիստական սպառնալիքի» ու «սովետական ազրեսիայի» մասին զառամյալ կեղծիքը։ Սկսած այն ժամանակներից, երբ թուրքական կառավարող շրջանները սկսեցին ակտիվ աջակցություն ցույց տալ ամերիկյան իմպերիալիզմի հակասովետական ազրեսիվ ձգտումներին, կարելի է խոսել ոչ թե Սովետական Միության կողմից, այլ, Էնդհակառակը, Թուրքիայի տերիտորիայից ՍՍՌՄ-ին սպառնացող վտանգի մասին։ Այդ վտանգն իրական դարձավ 1952 թվականից, երբ Թուրքիան հոժարակամ կերպով մտավ Հյուսիս-ատլանտյան ազրեսիվ բլոկի՝ ՆԱՏՕ-ի մեջ, թեպետ նա իր աշխարհագրական դիրքով ոչ մի աննշանություն չունի Ատլանտիկայի հետ։ Անցած ավելի քան տասը տարիների ընթացքում Թուրքիայի տերիտորիան վեր է ածվում ՆԱՏՕ-ի ռազմատարատեղիական կարևորագույն հենակետի, երկիրը դարձել է այդ ազրեսիվ խմբավորման խոշորագույն հրթիռային բազաներից մեկը։ Ազգակործան այն քաղաքականությունը, որը շուրջ 10 տարի վարում էին իշխանության գլուխ կանգնած դեմոկրատական կուսակցության ներկայացուցիչները՝ Բայար-Մենդերեսի կառավարությունը, մեծ աղետներ պատճառեց ամբողջ թուրք ժողովրդին։ Այժմ, Մենդերեսի կառավարության տապալումից հետո, առանձին թուրք ժուռնալիստներ համարձակվում են բացեիբաց գրել այն մասին, որ թուրք նախկին կառավարողների քաղաքական հետադիմական գիծը «հակասել է Թուրքիայի ազգային շահերին», մեծ վնաս է հասցրել ազգային արդյունաբերությանը, «ազգային արժանապատվությանը» և այլն։ Վերը հիշված Ալի Քենանն իր հողվածում եզրակացնում է, որ դեմոկրատական կուսակցությունը վարում էր պատերազմի ու ազրեսիայի քաղաքականություն։

¹⁵ Տե՛ս «За рубежом», № 30, 29. VII. 1961, стр. 26.

¹⁶ «Forum», 15 Şubat 1961, sayı 165, s. 12.

¹⁷ Altamur Kilic, p. 142.

¹⁸ Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Türk Diploma-

«Գեմնոկրատական կուսակցությունը,—գրում է հեղինակը,—մտավ կորեական պատերազմի մեջ, որը Ամերիկան սկսել էր տնտեսական ճգնաժամից դուրս գալու համար:

Չճանաչելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, դեմոկրատական կուսակցությունն անցավ գաղութարարների կողմը՝ ընդդեմ իրենց ազատագրության համար մարտնչող ճրնշված ժողովուրդների: Միավորված ազգերի կազմակերպությունում նա մեծագույն եռանդով հետևում էր գաղութարարների ցուցումներին: Բանդունգի կոնֆերանսում նա գաղութարարների ներկայացուցիչն էր: Նա իր վրա վերցրեց գաղութարարների շահերի պաշտպանությունը Միջին արևելքի արաբական ժողովուրդների դեմ մղվող նրանց պայքարում...

Գեմնոկրատական կուսակցությունը բռնկեցից մեկի հետ զաշինք կնքեց: Նա ենթարկվում էր այդ բռնկի բոլոր պահանջներին, որոնք բխում էին ՆԱՏՕ-ի, Բաղդադի պակտի և ՍԵՆՏՕ-ի նկատմամբ նրա պարտավորություններից: Չբավարարվելով այդ պակտերով՝ գաղութարարների հետ համատեղ շահերն ապահովելու գործում, նա երկկողմանի համաձայնագիր կնքեց Ամերիկայի հետ»:

Այնուհետև հեղինակն իր հոգվածում նշում էր, որ դեմոկրատական կուսակցությունը, հատկապես Թուրքիային հարևան երկրների նկատմամբ, սկսեց վարել «խսկական ագրեսիայի և թշնամանքի քաղաքականություն... Նա երկիրը վերածեց մեռ... հարևանների դեմ ուղղված Արևմուտքի ռազմական բազայի»¹⁹ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Մի այլ թուրք ժուռնալիստ՝ Բուրխան Արփաթը 1962 թրվականի մայիսի 18-ին «Վաթան» թերթում տպագրված «Նազաղություն, թե՛ պատերազմ» վերնագիրը կրող հոգվածում մատնանշելով այն փաստը, որ «արևմտյան բռնկին բազաներ ու 500-հազարանոց բանակ տրամադրելով Թուրքիան խալխում էր իր տնտեսությունը», գալիս է այն եզրակացություն, որ «ՆԱՏՕ-ի անդամ հանդիսանալով, Թուրքիան

ավելի շատ օգուտ է բերում արևմտյան բռնկին, քան սեփական անվտանգությունը»: Սակայն հիշյալ հոգվածում առավել հետաքրքիր է այն, որ հեղինակը կասկածի տակ է վերցնում թուրքական պաշտոնական պրոպագանդայի կողմից տարածվող լուրերը՝ երկրին «մշտապես սպառնացող» վտանգի վերաբերյալ:

«...Այն հարցը,—գրում է հեղինակը,—թե արդյո՞ք որևէ մեկը սպառնում է Թուրքիային ներկայումս, երբ աշխարհը բաժանված է այսպես կոչված արևմուտքի և արևելքի, վիճելի է թվում»²⁰:

Հասկանալի է, որ արևմտյան իմպերիալիստների հակասովետական քաղաքականությունն անվերապահորեն պաշտպանելու և Թուրքիայի տերիտորիան միջուկային պատերազմի թատերաբեմ դարձնելու անհեռատես կուրսը, որը հետևողականորեն անց են կացնում թուրքական կառավարողները, ոչ մի կերպ չի կարող նպաստել սովետա-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը. ընդհակառակը, մեծապես խանգարում է այդ նպատակի իրականացմանը: Թուրք պատմաբանները, սակայն, այս հարցում էլ կանգնած են սխալ տեսակետի վրա: Պրոֆ. էսմերն, օրինակ, պնդում է, որ ՆԱՏՕ-ին և ագրեսիվ այլ խմբավորումներին Թուրքիայի մասնակցությունը «լուրջ վնաս չի հասցրել սովետա-թուրքական հարաբերություններին»²¹:

Եվ այդ այն ժամանակ, երբ նույնիսկ թուրքական մամուլը աներկիմաստ ձևով խոստովանում է Արևմուտքի հետ Թուրքիայի համազործակցության բուն նպատակները: Այդ տեսակետից ուշագրավ է թուրքական ազգեցիկ «Աքշամ» թերթում 1959 թվականի հունվարին տպագրված հոգվածը, որի հեղինակը պարծենկոտ կերպով գրում է հետևյալը. «Արևմտյան մասնագետները, սովետական սահմանները զննելուց

²⁰ „Vatan“, 18. V. 1962.

²¹ Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Türk Diplomasist, s. 102.

¹⁹ Տե՛ս „За рубежом“, № 30, 29. VII. 1961, стр. 26.

հետո, եկան այն հետևություններ, որ հրթիռները արձակման ամենահարմար շրջանը թուրքերին է. ջրածնային ռումբերը, որ կենտրոնի մեր տերիտորիայից, կարող են ոչնչացնել ողջ Ուկրաինան և Կովկասը: Հենց դա է պատճառը, որ ամերիկացիներն այդքան ուժեղ հետաքրքրվում են մեզով» (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Եվ իրոք, թուրքերին ԱՄՆ-ին հետաքրքրում է, առաջին հերթին, որպես հակասովետական ստրատեգիական կարեւորագույն հենակետ, որպես դաշնակից՝ ամերիկյան իմպերիալիզմի պատերազմական ծրագրերի իրականացման գործում:

Ամերիկյան պատմաբան Ջոն Քեմփբելը ուղղակի խոստովանում է. «ԱՄՆ-ը թուրքերին օգնում է ոչ թե այն պատճառով, որ վերջինիս գյուղատնտեսությունը տրակտորների կարիք ունի, այլ որովհետև քուրճերը կայուն դաշնակիցներ են...»²² (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Սովետական կառավարությունը թուրքերին ղեկավար շրջանների ուշադրությունը բազմիցս հրավիրել է իմպերիալիստական ագրեսիվ խմբավորումներին մասնակցելու նրանց քաղաքականության լուրջ հետևանքների վրա: Դեռևս նախքան թուրքերին՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ դառնալը, 1951 թվականի նոյեմբերի 3-ի իր հայտարարության մեջ սովետական կառավարությունը, մերկացնելով այդ ագրեսիվ ռազմական խմբավորման հակասովետական բնույթը, ընդգծում էր, որ «Ատլանտյան բլոկի կազմում թուրքերին ներգրավումը, որն ի դեպ, Ատլանտիկայի հետ ոչ մի առնչություն չունի, չի կարող նրշանակել այլ բան, քան իմպերիալիստական պետությունների ձգտումը՝ թուրքական տերիտորիան օգտագործել Սովետական Միության սահմանների մոտ ագրեսիվ նպատակներով ռազմական բազաներ ստեղծելու համար»²³:

²² John Campbell, Defense of the Middle East, New York, 1958, p. 266.

²³ „Правда“, 4. XI. 1951.

ՆԱՏՕ-ի մեջ մտնելուց հետո, շատ կարճ ժամանակում, թուրքերին դարձավ նրա գրեթե ամենաագրեսիվ տրամադրված պետությունը, որն առանց տատանումների ոչ միայն մինչև վերջը պաշտպանում է այդ ռազմական բլոկի բոլոր պատերազմական միջոցառումները, այլև ինքն է հանդես գալիս սպառազինություններն արագացնելու առաջարկներով: Այդ առթիվ թուրքերին պրեմիեր-մինիստր Մենդերեսին ուղղված սովետական կառավարության 1958 թվականի հունվարի 12-ի ուղերձում նշվում էր, որ ՆԱՏՕ-ի 1957 թվականի դեկտեմբերյան սեսիայում «թուրքական կառավարությունն ամենաագրեսիվ դիրքն էր գրավել ինչպես իր հարևանների նկատմամբ, այնպես էլ միջազգային ընդհանուր հարցերում՝ ամբողջությամբ վերցրած: Հենց թուրքական պատվիրակության կողմից էին լսվում կոչեր ուժեղացնելու սպառազինությունների հետագա մրցավազքը և ՆԱՏՕ-ի բոլոր երկրներին, այդ թվում և թուրքերին մատակարարելու օտարերկրյա միջուկային և հրթիռային զենքով»²⁴:

Սովետական կառավարությունը տակավին Մենդերեսի օրոք կոնկրետ քայլեր է ձեռնարկել սովետա-թուրքական հարաբերությունները նորմալացնելու և բարելավելու ուղղությամբ:

Այսպես, 1957 թվականի ապրիլի 22-ին ՍՍՌՄ Գերագույն սովետի անունից Միության սովետի նախագահ Պ. Պ. Արբանովը և Ազգությունների սովետի նախագահ Վ. Տ. Լաջիսը դիմեցին Ազգային մեծ ժողովի նախագահ Ռեֆիկ Բորալթանին հետևյալ նամակով. «Նկատի ունենալով սովետա-թուրքական պառլամենտական կապերի հաստատման ցանկալիությունը, որը կարող է նպաստել ՍՍՌՄ-ի և թուրքական Ռեսպուբլիկայի ժողովուրդների հարաբերությունների զարգացմանն ու ամրապնդմանը, Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միության Գերագույն սովետը պատիվ ունի թուրքերին Ազգային մեծ ժողովի ղեկուսատուների մի պատ-

²⁴ „Правда“, 14. I. 1959.

վիրակուսթյան և անձամբ Ձեզ, պարոն նախագահ, հրավիրեք 1957 թվականին այցելել Սովետական Միության՝ Ձեզ և պատվիրակուսթյան համար հարմար ժամանակ:

ՍՍՌՄ Գերագույն սովետը հույս է հայտնում, որ Թուրքական մեջլիսի դեպուտատների այգպիսի ուղևորությունը կօգնի Սովետական Միության և Թուրքական Ռեսպուբլիկայի միջև բարիդրացիական հարաբերություններ զարգացնելու վսեմ նպատակներին»²⁵:

Թուրքական կառավարությունն ընդունեց այդ հրավերը՝ սակայն հետադադարում այն անպատասխան թողեց:

Նույն 1957 թվականի հուլիսին Անկարայում սովետական դեսպան Ռիժովը սովետական կառավարության հանձնարարությամբ թուրքական կառավարությանը պաշտոնական առաջարկություն արեց ՍՍՌՄ-ի և Թուրքիայի պետական գործիչների միջև անձնական կոնտակտ հաստատելու վերաբերյալ՝ սովետա-թուրքական հարաբերությունների վիճակի մասին մտքերի փոխանակություն կատարելու և փոխադարձ առաջարկները, այդ թվում տնտեսական համագործակցության հարցը, քննարկելու համար: Սովետական Միության այս նախաձեռնությունը ևս Մենդերեսի կառավարության կողմից պատշաճ ուշադրության չարժանացավ:

1957 թվականի սեպտեմբերի 11-ին Մենդերեսին հանձնվեց ՍՍՌՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահի ուղերձը՝ Սիրիայի դեմ ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի կողմից նախապատրաստվող ներխուժման հետևանքով Մերձավոր և Միջին արևելքում ստեղծված լարված դրության մասին:

Սեպտեմբերի 30-ի իր պատասխան ուղերձում անդրադառնալով սովետա-թուրքական հարաբերություններին, թուրքական կառավարությունը դրանց բարելավման համար յուրահատուկ մի պայման էր առաջ քաշում, այն է, որ սովետական կառավարությունը հրաժարվի իր մերձավորարևելյան քաղաքականությունից, այսինքն այդ շրջանում խաղաղությունն ու

²⁵ «Սովետական Հայաստան», 26 ապրիլի, 1957:

անվտանգությունն ապահովելու համար մղած իր հետևողական պայքարից, իրենց անկախության համար գաղութատիրության դեմ արաբական երկրների պայքարին ամեն կերպ աջակցելու ջանքերից:

«Թուրքական կառավարությունը ցանկանում է, — նշվում էր սովետական կառավարության 1957 թվականի նոյեմբերի 22-ի ուղերձում, — որպեսզի Սովետական Միությունը հրաժարվի Մերձավոր և Միջին արևելքում վարած իր քաղաքականությունից: Սակայն ի՞նչ նա ի նկատի ունի տվյալ դեպքում: Ցանկանո՞ւմ է արդյոք թուրքական կառավարությունը, որ Սովետական Միությունը դադարի աջակցել իրենց անկախությունն ու սովերենությունը արտաքին ոտնձգություններից պաշտպանող արաբական ժողովուրդների արգարացի ազգային իղձերին: Ցանկանո՞ւմ է արդյոք նա, որ ՍՍՌՄ-ը դադարի նպաստել նրանց պետական ինքնուրույնությունն ամրապնդելուն: Ձգտո՞ւմ է արդյոք նա, որ Սովետական Միությունը հետևի մի քանի գաղութային երկրների քաղաքականությանը և, օրինակ, խզի առևտուրը Սիրիայի և Եգիպտոսի հետ... թե՞ Թուրքիայի կառավարությունն ուզում է, որ Սովետական Միությունն օգնություն ցույց տա արևմտյան երկրներին՝ գաղութարարների նպատակներին ծառայող Բաղդադի ռազմական խմբավորման մեջ Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներին ներքաշելու նրանց փորձերում...»: «Եթե այդ է նկատի առնվում, — ասվում էր այնուհետև սովետական նոտայում, — արդյո՞ք չափազանց շատ բան չեն ցանկանում Սովետական Միությունից՝ որպես պայման սովետա-թուրքական բարեկամությունը վերականգնելու համար...»²⁶:

Այսպիսով, սովետական կառավարության նախաձեռնությունը՝ սովետա-թուրքական հարաբերությունները բարիդրացիական ու բարեկամական դարձնելու ուղղությամբ, անպատասխան մնաց և արձագանք չգտավ թուրքական կառավարող շրջաններում: Անդրադառնալով այս հարցին, թուրք

²⁶ „Правда“, 27. XI. 1957.

հեղինակները որպես «դրական» երևույթ են ներկայացնում այն փաստը, որ Թուրքիայի կառավարությունը ոչ մի քայլ չի կատարում ՍՍՌՄ-ի հետ հարաբերությունները նորմալացնելու համար:

«Թուրքական ղեկավարները՝ Բայարը և Մենդերեսը, — գրում է Քլըյջը, — իրենց բազմաթիվ հրապարակային ելույթներում հասկանալի դարձրին, որ իրենք չեն գայթակղվի տրնտեսական ու ֆինանսական օգնության սովետական առաջարկներով: Թուրքիան նույնիսկ չպատասխանեց սովետա-թուրքական առևտրական հարաբերություններն ընդլայնելու առաջարկներին»²⁷:

1960 թվականի մայիսյան հեղաշրջման հետևանքով իշխանությունն անցավ Թուրքական նոր կառավարության արտաքին քաղաքականությունը, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, էպպես ոչնչով չի տարբերվում Թուրքիայի նախկին ղեկավարների հակազգային, երկրի համար կործանարար քաղաքականությունից: Թուրքիան շարունակում է ամենակտիվ մասնակցությունն ունենալ ազդեցիկ ռազմական խմբավորումներում՝ ՆԱՏՕ-ի և ՍԵՆՏՕ-ի մեջ: Թուրքիայի նոր ղեկավարները բազմիցս աներկիմաստ հայտարարություններ են արել այն մասին, որ իրենք ամենևին էլ մտադիր չեն չեզոք քաղաքականություն վարելու՝ հրաժարվելով երկիրը ծառայեցնել ռազմական ազդեցիկ նպատակներին: Այսպես, 1961 թվականի հուլիսին թուրքական պետության ղեկավար գեներալ Գյուրսելը հունական «Դեյլի պոստ» թերթին տված ինտերվյուի մեջ, անդրադառնալով Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությանը, ընդգծել է. «Զի կարող խոսք անգամ լինել այն մասին, որ երկիրը չեզոք քաղաքականություն վարի: ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում Ամերիկայի և Արևմուտքի այլ տերությունների հետ Թուրքիայի համագործակցությունը կազմում է նրա արտաքին քաղաքականության հիմքը»²⁸:

1961 թ. նոյեմբերի ընտրություններից հետո իշխանության գլուխ անցած Իսմեթ Ինոնյուի կառավարությունը շարունակում է հետևել Թուրքիայի նախկին կառավարողների կողմից անցկացվող արտաքին քաղաքական կուրսին: Հատկանշական է պրեմիեր-մինիստր Ինոնյուի այն հայտարարությունը, որ նա արել էր նախքան կառավարության գլուխ անցնելը: Իր ելույթներից մեկում անդրադառնալով իր գլխավորած ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության քաղաքական պլատֆորմին, Ինոնյուն ընդգծել էր. «Ես լսել եմ, որ օտարերկրացիներին ասում են այն մասին, որ եթե ժողովրդա-հանրապետական կուսակցությունը իշխանության հասնի, նա չեզոքության քաղաքականություն կվարի: Այդ խոսակցությունները բացարձակ կեղծք են: Այդ մե՛նք սկսեցինք համագործակցության քաղաքականություն վարել. 1939 թվականին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, իսկ 1947 թվականին՝ Ամերիկայի հետ: Մենք իշխանությունը թողեցինք նախքան այն մոմենտը, երբ սկսվեց ՆԱՏՕ-ի էվոլյուցիան 1952 թվականին, այն ստադիայում, երբ կենսագործվում էր Տրումենի դոկտրինան: Այդ ժամանակից ի վեր մենք հավանություն ենք տալիս ու պաշտպանում Թուրքիայի դիրքը, որպես ՆԱՏՕ-ի հավատարիմ դաշնակցի և Ամերիկայի նվիրված բարեկամի»²⁹:

Եվ իրոք, իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, Ինոնյուի կառավարությունը, արտաքին քաղաքականության ասպարեզում ամբողջությամբ հետևելով Թուրքիայի նախկին ղեկավարների անցկացրած դժին, վարում է ազդեցիկ տերությունների հետ այնպիսի «համագործակցության» քաղաքականություն, որը Բայար-Մենդերեսի կառավարությանը հասցրեց քաղաքական ամոթալի կրախի:

²⁹ „За рубежом“, № 30, 29. VII. 1962, стр. 26.

²⁷ Altemer Kilic, p. 204.

²⁸ Տե՛ս «Սովետական հայաստան», 22 հուլիսի, 1961:

Ե Ջ Ր Ա Փ Ա Կ Ո Ւ Մ

Այսպիսով, ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության հիմնական հարցերը լուսաբանվում են հակազիտական դիրքերից, խեղաթյուրվում է Թուրքիայի նկատմամբ Սովետական Միության վարած քաղաքականությունը:

Միաժամանակ, թուրք պատմաբանների աշխատություններում բերված փաստերը, քաղաքական ղեկավար գործիչների հուշերում տեղ գտած խոստովանությունները, արխիվային և այլ նյութերը վկայում են այն մասին, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանների արտաքին քաղաքական գիծը Սովետական Միության նկատմամբ գրեթե չի փոփոխվել. այն որոշ շրջանում եղել է բարիդրացիական, սակայն միշտ անհետևիտական ու տատանվող, և ընդհանուր առմամբ արտահայտել է Թուրքիայի բուրժուա-կալվածատիրական ազգայնական շրջանների դասակարգային ատելությունը դեպի սոցիալիզմի առաջին երկիրը և հակասովետական բովանդակությամբ բնորոշ պանթուրքական գաղափարները:

Սովետա-թուրքական հարաբերությունների հաստատման ժամանակաշրջանի պատմության հարցերը լուսաբանելիս թուրք հեղինակները ոչ միայն անտեսում են սովետական պետության կողմից Թուրքիային ցույց տրված դրամական, ուղղմական ու բարոյական անշահախնդիր օգնությունը, որը մեծապես նպաստեց թուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հաղթանակին, այլև սկզբունքային տարբերություն չեն տեսնում ցարական և Սովետական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության միջև: Մինչդեռ, փաստերը վը-

կայում են, որ սկզբունքային, արմատական տարբերություն չի եղել Սովետական Միության հանդեպ հենց Թուրքիայի ղեկավար շրջանների վարած քաղաքականության միջև: Եթե օսմանյան կայսրության կառավարողները Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո դրսևորեցին իրենց հակասովետական էությունը, գիշատիչ արշավանք ձեռնարկեցին Անդրկովկասում Բաքվի հերոսական կոմունան ճնշելու և իրենց պանթուրքական նվաճողական ծրագրերն իրականացնելու համար, ապա նույն գիծը տարան նաև Թուրքիայի նոր ղեկավարները՝ քեմալականները, որոնք արտահայտում էին մի կողմից բուրժուազիտի ազգային անկախության ճրգտումները, պատերազմ մղում ինչպես Անտանտի, այնպես էլ թուրքական սովետների դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ նրա մոլի շովինիստական էությունը: Գրանով պետք է բացատրել Արևելքում վարած նրանց հակասովետական քաղաքականությունը, որը փաստորեն երիտթուրքերի քաղաքականության շարունակությունն էր: Վ. Ի. Լենինը 1920 թվականի դեկտեմբերին նշում էր, որ նույն տարվա աշնանը Անդրկովկասում ձեռնարկած թուրքական արշավանքը որոշակիորեն ընդգծված հակասովետական բնույթ ուներ. «Թուրքական հարձակումն ուղղված էր մեր դեմ... Թուրքիայում իշխանության գլուխ են կանգնած կաղետները, օկտյաբրիստները, նացիոնալիստները, որոնք պատրաստ են մեզ ծախել Անտանտին»¹:

Թուրք պատմաբանների աշխատություններում աղավաղված ձևով է ներկայացվում նաև կոզանի կոնֆերանսից մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանի սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը: Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանելը, միջազգային ասպարեզում, տրեսական ու մշակութային բնագավառներում համագործակցելը նրանք դիտում են որպես Սովետական Միության թուլու-

¹ В. И. Ленин, Заключительное слово по докладу о концессиях на фракции РКП(б) VIII съезда Советов 21 декабря 1920 г. Полное собр. соч., изд. пятое, т. 42, стр. 125.

թյան նշան: Այնինչ, փաստերը հաստատում են, որ ինքք թուրքիան այդ տարիներին տակավին թույլ էր, ուստի և հոգ էր տանում ՍՍՌՄ-ի հետ նորմալ հարաբերություններ պահպանելու մասին: Սակայն նույնիսկ այդ շրջանում, մասնավորապես 30-ական թվականներից, թուրքական բուրժուազիայի դասակարգային առելությունը սոցիալիզմի երկրի հանդեպ իր արտահայտությունն էր գտնում բազմաթիվ ոչ-բարեկամական գործողություններում: Հենց նույն տարիներին թուրքիան գործուն մասնակցություն ունեցավ Սովետական Միության դեմ ուղղված խմբավորումներին՝ Բալկանյան Անտանտի (1934 թ.) ու Սաադաբադի պակտի մեջ (1937 թ.), բացահայտ հակասովետական դիրք զբաղեց 1936 թվականի Մոնտրեի կոնֆերանսում, մերձեցավ ֆաշիստական Գերմանիայի հետ և այլն:

Ժամանակակից թուրք պատմագրությունը կոպիտ կերպով նենգափոխում է Սովետական Միության քաղաքականությունը թուրքիայի նկատմամբ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Թուրքական ղեկավար շրջանները հակասովետական, թշնամական գործողությունները, նրանց գրաված բացահայտ պրոֆաշիստական դիրքը ներկայացվում է նույնիսկ, որպես «ներգրում» Հայրենական մեծ պատերազմում ՍՍՌՄ-ի ձեռք բերած հաղթանակի գործում: Հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերը, արխիվային նյութերը, թուրք քաղաքական առանձին գործիչների ու հեղինակների մեջբերած մերկացուցիչ փաստերը, սակայն, համոզում են այն բանում, որ պրոֆաշիստական քաղաքականություն վարելով, թուրքիայի կառավարող շրջանները հույս ունեին Գերմանիայի օգնությամբ իրականացնել իրենց պանթուրքական նվաճողական ձգտումները:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի սովետա-թուրքական հարաբերությունները ևս թուրք պատմաբանները լուսաբանում են միտումնավոր ձևով. թուրքիայի հետ հարաբերությունների վատթարացման ու սրման մեղքը նրանք անհիմն կերպով բարդում են Սովետական Միության վրա, պնդում, որ

վերջինս «մշտական սպառնալիք» է հանդիսանում թուրքիայի անվտանգությունը և այլն: Մինչդեռ, փաստերը վկայում են, որ հենց թուրքիայի գործողություններն են պատերազմական վտանգ ներկայացնում, որ թուրքիան քաղաքական ու ռազմական սերտ կապերի մեջ մտավ իմպերիալիստական ամենազորեղ տերություն՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հետ՝ դարձյալ ի նկատի ունենալով, որ միայն վերջինիս օգնությամբ հնարավոր կլինի ապագայում իրագործել հակասովետական այն ծրագրերը, որոնք ձախողվեցին ֆաշիստական Գերմանիայի պարտությունից:

Թուրքիայի ներկայիս կառավարության արտաքին քաղաքականությունը, ինչպես վկայում են փաստերը, էսպետ ոչնչով չի տարբերվում Բայար-Մենդերեսի խմբի քաղաքականությունից:

1961 թվականի նոյեմբերից իշխանության գլուխ է կանգնած ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության պարագլուխ Իսմեթ Ինոնյուի կառավարությունը, որը, սակայն, շարունակում է դեմոկրատական կուսակցության գլխավորած կառավարության քաղաքականությունը: Թուրքիայի նոր ղեկավարները չեն թաքցնում, որ իրենց քաղաքական գիծը սոսկ նախորդների վարած արտաքին քաղաքականության շարունակությունն է: Այդ բանը հաճախ բնորոշվում է նաև թուրքական մամուլի էջերում: Ահա, օրինակ, ինչ էր գրում կուսապաշտոնական «Ջումհուրիեթ» թերթը 1963 թվականի փետրվարի 12-ին՝ թուրքական պառլամենտական պատվիրակության՝ Սովետական Միություն այցելելու նախօրյակին.

«Մենք անհրաժեշտ չենք գտնում կրկնել այստեղ ՆԱՏՕ-ի և կոլեկտիվ անվտանգության սիստեմի հետ թուրքիայի ունեցած կապերի մասին: Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը՝ Աթաթյուրքի ժամանակներից մինչև մեր օրերը, միշտ էլ վերկուսակցական կատեգորիա է եղել, և իշխանության եկած ամեն մի կառավարություն, ինչպես և ընդդիմադիր կողմը, արտաքին քաղաքականության մեջ հետևողականորեն պաշտպանել է միևնույն գիծը»²:

² „Cumhuriyet“, 12. II. 1963.

Վերջին շրջանում թուրքական մամուլի էջերում վերստին ծայր առած հակասովետական կամպանիան ևս դալիս է հաստատելու, որ թուրքական դեկավարները ներկայումս մտադիր չեն հրաժարվել Սովետական Միության նկատմամբ վարած իրենց քաղաքականությունից, որը չի համապատասխանում թուրք ժողովրդի ազգային շահերին և դժգոհություն է առաջ բերում թուրքիայի դեմոկրատական շրջաններում:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
Ներածություն	5
Սովետա-թուրքական հարաբերությունների սկզբնալուծման ժամանակաշրջանի պատմության հակադիտական լուսարանումը	11
Սովետական Միության արտաքին քաղաքականության պատմության խեղաթյուրումը (1924—1939 թթ.)	44
Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիների սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության նենդափոխումը	82
Հետպատերազմյան տարիների սովետա-թուրքական հարաբերությունները թուրք հեղինակների գնահատմամբ	108
Ծղրափակում	126

ՌՌՌԲԵՆ ԳԱՐԵԳԻՆՈՎԻՇ ՍԱՀԱԿՅԱՆ
РУБЕН ГАРЕГИНОВИЧ СААКЯН

**Սովետա-բուրժուական հասարակարկայինների պատմության
հակագիտական լուսաբանումը ժամանակակից
բուրժ պատմագրության մեջ**

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ-ի
արևելագիտության սեկտորի գիտական խորհրդի
հանձնարարությամբ

Պատ. խմբագիրը՝ Ն. Գ. Ինճիկյան
Հրատ. խմբագիրը՝ Ռ. Խ. Մանույան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. Ղաֆաղյան
Տեխ. խմբագիրը՝ Ն. Լ. Գորոյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Զ. Խ. Օրմանյան

ՎՆ 06599, հրատ. № 2394, ԽՀԽ № 896, պատվեր 119, տպաքանակ 10000

Հանձնված է արտադրություն 4/X 1963 թ., ստորագրված է տպագրու-
թյան 27/IV 1964 թ., հայտարարական 8,25 մամուլ, հրատ. 5,36 մամուլ,
Քուղթ 84×108¹/₃₂ Գինը 32 կոպ.

ՀՍՍՌ-ի ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկեամտության, 260